

Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihî ve Evrensel Dersler

Prof.Dr. İsmail ÖZSOY*

Özet: Literatür taraması yanı sıra Dağıstan ve Gürcistan'da on yılı aşkın gerçekleştirilen gözlemlere dayanan bu çalışma; dünyanın en geniş, fakat en kısa ömürlü ve en kötü enkaz bırakan imparatorluklarından biri olan Sovyet sosyalist sisteminin çöküş sebeplerini incelemekte, alınması gereken tarihî ve evrensel dersleri araştırmaktadır. Çalışmada sistemin iktisadî tarihi ve yıkılışı özetlendikten sonra; çöküş sebepleri, dâhilî ve hâricî sebepler olarak iki kategoride ele alınmıştır. Sistemi ayakta tutması için oluşturulan 'Sovyet insanı' modelinin sistemi tahrip etmekten başka bir şey yapmadığı tesbit edilmiştir. Son olarak çöküşten alınması gereken tarihî ve evrensel derslere yer verilen çalışmada, sistemin teşebbüs hürriyetini tanımaması, onun en önemli çöküş sebebi olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla beraber, şaşırtıcı bir paradoks olarak, bu hürriyet ortamını hazırlayan reform çabalarının Sovyet sisteminin sonunu getirdiği çelişmesine şahit olunmuştur. Bu paradokstan, teşebbüs özgürlüğü ve rekabetin olmadığı bir ekonomik sistemin ne ayakta kalması ne de sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasının mümkün olduğu sonucu çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Sovyet sosyalist sistemi, merkezî planlama, tekel, hür teşebbüs, Sovyet insanı/milleti, Sovyet işletme yöneticisi, ölü ekonomi

Giriş

Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali ile uygulamaya konan Sovyet sosyalist sistemi, ikiye bölünmesine yol açtığı dünyanın Doğu Blok denilen diğer yarısında etkisi altına aldığı bütün toplumların ekonomik, sosyal, siyasî, kültürel yapılarında köklü değişiklikler meydana getirdikten sonra beklenmedik bir şekilde çökerek tarihteki yerini almıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki kutba ayrılan dünyada bir tarafta ekonomide özel mülkiyet ve hür teşebbüs ile liberalizmi savunan *hür dünya ülkeleri* yer alırken; diğer tarafta, kamu mülkiyeti ve merkezî planlamaya dayanan sosyalizmi savunan *Doğu Blok ülkeleri* yer almıştır. Dünya, XX. yüzyılın ikinci yarısında bu iki bloğu temsil eden ABD ile Sovyetler Birliği (SSCB) arasındaki ekonomik, askerî ve siyasî

---

* Uluslararası Karadeniz Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası Ekonomik İlişkiler Bölümü / TIFLİS-GÜRCİSTAN
ismailozsoy@yahoo.com; iozsoy@hotmail.com

çekişmelere sahne olmuş, ancak Sovyetler Birliği bu yarıştan '80'li yılların sonlarında yenik düşerek ayrılmıştır.

Kapitalizme tepki olarak ortaya çıkması sebebiyle, sâlim bir kafa ile düşünülüp geliştirilen olgun bir hayat projesi özelliğini kazanamayan sosyalist sistem, çok kötü sosyo-ekonomik şartlar içinde bulunan Rusya gibi bir ülkede tarih sahnesine çıkmıştır. Piyasa sistemini tanımayıp, arz ve talep gibi uzun süre karşı konulması mümkün olmayan güçleri karşısına alarak yola çıkan Sovyet sosyalist sistemi, ekonomik faaliyetlerin en güçlü motifi olan *özel mülkiyet, hür teşebbüs, miras ve kâr* sistemini reddetmekle yıkılışın dahilî sebeplerini de henüz işin başında bünyesine almıştır. Kapalı ve rekabetten yoksun bir yapı içinde monotonlaşan Sovyet ekonomisi, zamanla dinamizm ve rekabet gücünü kaybetmiştir. Sovyet sistemi, onu ayakta tutacak kendi insan tipini (Sovyet insanı) yetiştirmeyi amaçlamış, ancak bu insan zamanla sistemin temellerini aşındıran zararlı bir unsur haline gelmiştir.

Dünyanın en geniş coğrafyasına ve çok zengin tabii kaynaklara sahip olan Sovyetler Birliği'nde uygulama imkânı bulan sosyalist sistem, çok ağır insanî ve iktisadî bedellere karşılık yalnızca ağır sanayide ve sosyal güvenlik sisteminde başarılı olabilmıştır. Bununla beraber, sosyalist sistemde işsizliğin olmadığı iddiasını ispatlama çabasıyla, zamanla ortaya çıkan aşırı istihdam, yeni teknolojilerin üretilmeyişi veya yine işsizlik korkusuyla yeni teknolojilerin ithal edilmesinden kaçınılması, işletme yönetim ve organizasyonunda başarısızlık iktisadî durgunluğu getirmiştir. Büyüme hızındaki sözde artışa rağmen kalitesiz mal üretimi mal stoklarını büyütüştür. Dev bir ekonominin merkezî planlamayla yönlendirilmesi başarılı olmamış, ekonomide arz-talep dengesizlikleri meydana gelmiştir. ABD ile girilen silahlanma yarışı ekonomik yatırımları olumsuz etkilemiş, tarım sektöründe ve tüketim malları üretiminde yetersiz kalmıştır. Böylece sosyalizm, sanayi toplumu aşamasında iken, verimliliğin ön plana çıktığı dünya şartlarında tıkanıp kalmış; uzay yarışlarına katılan bir imparatorluğun insanları, dünya standartlarında ortalama bir hayat seviyesinden bile mahrum kalmışlardır. Sonuçta, Sovyet sosyalist sistemi, ekonominin arz ve talep gibi karşı konulamaz güçleriyle savaşmanın bedelini ona yenik düşerek ödemiştir.

Sovyetlerin merkezî planlama organı, Batılı iktisatçıları ve *Sovyet bilimcileri* de (Sovietolog) büyük bir yanılgıya sevkemiş, Sovyet ekonomisinin gerçek durumunu anlamalarına ve dolayısıyla onun geleceği ile ilgili tahminlerde bulunmalarına engel olmuştur. Merkezî planlama organı, yatırım oranlarını kontrol altında tuttuğundan, Batılı iktisatçılar, ilan edilen yatırım oranlarını dikkate alarak, SSCB'de öngörülen oranlardaki ekonomik büyümenin kesin olduğu varsayımıyla hareket etmişler ve Sovyet ekonomisinin çöküşü konusunda hiç bir öngöründe bulunamamışlardır. Başka bir ifadeyle, Sovyetlerin

şişirme büyüme rakamlarına aldanmışlar, bu sebeple sistemin çöküşüne de hazırlıksız yakalanmışlardır (Roberts 2002: 259).

Ekonomik alandaki bu zaaf, siyasî ve sosyal alandaki yanlış uygulamalarla kısır döngüsünü tamamlamış ve yıkılışın kalan diğer şartlarını da hazırlamıştır. Totaliter yönetim, ferdî düşünme ve inisiyatif ile temel insan hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırmıştır. Baskı, zulüm ve demagoji ile ayakta tutulan sisteme karşı toplumda büyük güvensizlik meydana gelmiştir. Diğer yandan bu sistemde insanlar, çalışıp kazandıkları varlıklara sahip olma ve bunları çocuklarına bırakabilme, yeni buluşlar ortaya koyup bunun meyvesinden kendisi ve aile fertleri adına yararlanma gibi, insanın fizikî ve moral güçlerini harekete geçirecek haklardan yoksun bırakılmışlardır. Böylece insanlar, sadece içinde buldukları gün için yaşamış, sahip oldukları bu fizikî ve moral güçlerini değerlendirememişlerdir. Sosyalist sistem, insanı sadece maddî bir varlık ve sıradan bir üretim faktörü olarak ele almış ve ahlakî-manevî değerlerini yok saymıştır. Bu inkâr, insanların da sistemle ilgili her şeye kayıtsız kalmaları sonucunu doğurmuştur. Bu değerlerden yoksun olarak yetiştirilen insanlar, sistemin beslediği bu ihmâl ve sorumsuzlukla ellerine geçen her fırsatta kamu mallarını yağmalamaktan geri kalmamışlardır.

Sistemin kuruluş safhasında elde edilen kısmî başarılar, eldeki bol tabii ve beşerî kaynakların büyük bir savurganlıkla kullanılmasının yanı sıra, bir taraftan Lenin ve özellikle Stalin dönemlerinde uygulanan *cebrî yöntemlerin*, diğer taraftan da adetâ dünyayı cennete çevirmek gibi büyük iddialar taşıyan bu orijinal sisteme insanların bir *fırsat tanımalarının* sonucu olarak elde edilebilmiştir. Nitekim aradan geçen zaman içinde bu hülyaların gerçekleşmesi, buna karşılık yoğun bir propağanda ile sefalet içinde yaşadığına inandırılan hür dünyanın göz kamaştırıcı câzibesi sosyalist sisteme olan inancı zayıflatmıştır. Sonunda Kruşçev zamanında totaliter kontrol sisteminden idarî tedbirlere geçilmesi, böylece zora başvurma imkânının ortadan kalkmasıyla birlikte dayandığı iki temeli de kaybeden sistem yıkılmış ve geride bıraktığı büyük bir enkaz, boşa çıkan ümitler, karşılığı elde edilemeyen maddî ve manevî fedakârlıklar ve hayal kırıklığı ile tarihin derinliklerine gömülmüştür.

Sovyet sistemi Sovyet halkları için acı bir tecrübe olduğu kadar, bütün insanlık için de ibret ve derslerle doludur. Bu sistem, yalnız onun fiilen uygulandığı dünyanın çok geniş bir coğrafyasını değil, bu soğuk savaşın etkisiyle dünyanın geri kalan ve hür dünya tabir edilen kısmını da çok derinden etkilemiştir. XX. yüzyılın toplum ve devlet yapıları üzerinde çok önemli etkilerde bulunmuş olan bu sistemin yıkılış sebeplerinin incelenmesi, gelecek adına bundan alınacak dersler bakımından büyük önem taşımaktadır. *Sovyet örneğinden ders almayan ekonomilerin aynı âkıbeti yaşamaları her zaman muhtemeldir.* Ders alanlar ise; aynı ideolojiye, aynı kurumlara ve daha bir

çok açıdan aynı özelliklere sahip olmasına rağmen yıkılmayan Çin örneğinde olduğu gibi, ayakta kalmaya devam edeceklerdir (Marsh 2003: 267). Bu çalışmada, önce Sovyet sosyalist sisteminin iktisadî tarihi özetlenecek, sonra bu sistemin çöküşünü hazırlayan sebepler detaylıca incelenecek, sonuçta da bu tarihî vak'adan alınması gereken dersler sıralanacaktır.

2. Sistemin İktisadî Tarihine Bir Bakış

Lenin: Beklenenin aksine dünyada sosyalist sistemin en somut örneği, büyük ekonomik, sosyal ve siyasî problemlerle boğuşmakta olan Rusya'da, bu ortamdan beslenen Bolşeviklerin (Kennedy 1990: 275) (Stone 1983'ten) gerçekleştirdiği 1917 *Sovyet Devrimi*'nden sonra görülmüştür (Kurat 1993: 338-9). *Lenin* önderliğindeki Bolşevikler, Rus halkının kendilerine açtığı krediyle sosyalizmi uygulamaya koyulmuştur. Ancak bu uygulama sosyalizmin hemen son biçimiyle olmamış; sistem, günün şartları içinde evrimini sürdürerek somutlaşmıştır. Sosyalist sisteme ilk olarak Batı Avrupa ülkeleri gibi, kapitalizmin olgunlaştığı, proletaryası güçlü gelişmiş sanayi ülkeleri yerine, Rusya gibi geri bir ülkede geçilmiş olması bu sistemin teorik esaslarına ve Karl Marx'ın öngörüsüne aykırı bulunmuştur.

Yeni Sovyet yönetimi ilk iş olarak bütün toprakları kamulaştırarak köylülere dağıtma yoluna gitmiştir. Bunu, Kasım 1917'de sanayide işçi denetiminin kurumlaştırılması takip etmiş, ticarete gizlilik ortadan kaldırılmıştır. Devlet Bankası'na el konularak tüm özel bankalar devletleştirilmiş, dış borçların ödenmesi reddedilmiştir (Kuyucuklu 1982: 285) (Nove 1978'den). 1918'lerin başında işletmelerin devletleştirilmesine başlanmıştır. *Çeka* adlı gizli bir polis teşkilâtıyla tüm muhalifler etkisiz hale getirilerek, 1917 ile 1923 yılları arasında 1 milyon 420 bin kişi öldürülmüştür (Uludağ vd. 1992: 3). Çarlık yanlısı *Beyaz Ordu* ile *Kızıl Ordu* arasındaki iç savaşla durumun bütün ağırlaştığı dönemde *Savaş Komünizmi* adıyla, 1918'de başlayıp 1921 yılına kadar süren ve devletin, şiddetli önlemlerle tüm gücü merkezde toplamaya çalıştığı bir politika uygulanmıştır. Yeni uygulamaların üretimde büyük düşüşlere yol açması üzerine zorunlu çalışma yükümlülüğü getirilmiş, '*Çalışmaya yanaşacak yok*' ilkesi ve '*ücretsiz cumartesi çalışmaları*' uygulaması başlamıştır.

Ekonomiyi altüst eden Savaş Komünizmi'ni sürdürmenin Sovyet yönetimini tehlikeye sokması üzerine Mart 1921'de stratejik bir geri adım olarak *Yeni Ekonomi Politikası* (NEP: Novaya Ekonomiçeskaya Politika: New Economic Policy) kabul edilmiştir. Köylülerden tahıl fazlasını zorla almak yerine, ürün biçiminde aynî bir vergi konulmuş; köklü bir geri dönüşle para sistemi ve piyasa ekonomisi geri getirilmiş; ticarî işletmeler *nepmen* denilen yeni işadamları sınıfına bırakılmıştır. Büyük ölçekli işletmeler ve doğal kaynaklarda kamu mülkiyeti korunmakla birlikte, kapitalist işletme tekniklerinden yararlan-

nılmıştır (Kuyucuklu 1982: 290). *NEP uygulamasıyla ekonomide kısa sürede belirgin bir iyileşme sağlanmış, en önemlisi, politik bir başarı olarak, Sovyet sistemi Batılı ülkeler tarafından tanınmıştır*. Biraz rahat nefes alan Sovyet yönetimi, önemli sorunların çözümüne vakit bulmuş; onları analiz ederek, çözümler aramıştır. Dolayısıyla, 1921-1928 yılları arasındaki bu NEP dönemi, sosyalizm açısından bir miktar gerilemeye işaret etmekle birlikte, SSCB’de sosyalist bir modelin oluşumunu sağlayan bir dönem olmuştur (Maillet 1983: 176).

Stalin: 1924’te iktidara gelen *İosif Stalin*, 1928’den sonra tekrar sola dönüş hareketini başlatmış ve NEP’ten vazgeçilerek, köklü değişimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. İktisadî büyümenin diktatörlükle yürütüleceği bir döneme girilmiştir (Albertini 1990: 58). Sanayileşme hamlesinin gündeme gelmesiyle birlikte, merkezî denetimin aracı olarak *planlama* büyük önem kazanmıştır. Üretim hedefleri yükseltilmiş, ancak kaynak ve işgücü sıkıntısı baş gösterince tarım ve tüketim malları aleyhine ağır sanayiye öncelik verme yoluna gidilmiştir. *Beş Yıllık Planlar* genellikle öngördükleri hedeflerin gerisinde kalmakla birlikte, SSCB’yi bir sanayi ülkesine dönüştürmek suretiyle amacına ulaşmıştır. Toprakların kamulaştırılması, ürünü düşük fiyatla alıp tüketiciye yüksek fiyatla satarak ağır sanayiın finansmanını sağlamak gibi pragmatik bir amaçla gerçekleştirilmiştir. 1929’dan itibaren, özellikle 1930-33 yılları içerisinde tarım kesiminde hızla gerçekleştirilen bu *kamu mülkiyeti*, sosyalist sistemin kuruluşu yolunda atılmış en önemli adımlardan birini teşkil etmiştir.

Sosyalizmin radikal politikalarla yerleştirilmeye çalışıldığı Stalin döneminde *iki çeşit para* kullanılmıştır. *Birincisi* tüketim malları satın almakta geçerli olmuş ve sadece fertler düzeyinde tedavül etmiştir. Tamamen kaydı nitelikteki ikinci para işletmeler düzeyinde geçerli olmuş ve ara ve nihâî malların alım-satımında kullanılmıştır. İki paranın varlığı, Sovyet planlamacılarına fiyatlarla rahatça oynama ve nakit akımını kontrol etme imkânını sağlamıştır. Üretim, plana göre yapılmış, talep artışına göre artma eğilimi göstermemiştir (Albertini 1990: 59, 68). Piyasalarda denge, fiyat politikalarıyla sağlanmadığından ekonominin arz-talep dengesi alt-üst edilmiştir. Bunun sonucu olarak, bazı mallarda arz fazlası (surplus) yaşanırken, bazı mallarda kıtlıklar (shortage) eksik olmamıştır. Bu vak’a hemen her malda Sovyet ekonomisinin kronik hastalığı haline gelmiştir.

Stalin döneminde hayatın her alanında totaliter bir yapı hâkim olmuş, ferdin tamamıyla kolektif örgüte bağımlı olduğu bir sosyal doku ortaya çıkmıştır. Eğitimde sanayinin pratik ihtiyaçları öne çıkarılarak teknik ve meslekî okullara dönük bir politika benimsenmiştir. Kültürel faaliyetlerin parti teşkilâtının hizmetine girmesiyle kültür hayatı dar kalıplarla sınırlandırılmıştır. Bu dönemdeki sola dönüş, diplomatik sahada da dışa kapanmayı getirmiştir.

1934'e gelindiğinde sistem rayına oturmakla birlikte bu, tarihe *Büyük Temizlik* adıyla geçen ve muhalefetin tutuklama, toplu mahkeme, sürgün, tasfiye, idam cezası.. gibi yollarla saf dışı edilmesiyle gerçekleşmiştir. Milyonlarca insanın öldürüldüğü bu dönemde sanayileşme ve kolektivizasyonun uygulanması sırasında milyonlarca kişi de halk düşmanı ilân edilerek çalışma kamplarına gönderilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nda Batıdan sağlanan kaynaklar SSCB'nin sanayileşmesinde itici rol oynamış ve bu yardımlar sayesinde SSCB savaştan ABD'ye rakip ikinci büyük güç olarak çıkmıştır. Ekim 1949'da ilk atom bombası patlatılmıştır. Ancak, *ağır sanayi ve askerî teknolojideki bu gelişmeye karşılık, tüketim malları ve tarım için konmuş düşük hedefler bile gerçekleşmemiştir.* Yüzyıl kadar önce Rusya, dünyanın en büyük tahıl ihracatçısı ülkelerden biri iken, 1970'li yılların başından itibaren SSCB döneminde her yıl büyük ölçüde buğday ve mısır ithal etme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. SSCB, dünyanın ikinci büyük askerî gücüne sahip olduğu halde, *Adolf Hitler'in* deyişiyle, *"Makine ve top yağı üreten, ancak tereyağı üretemeyen"* bir harp devleti haline gelmiştir. Bu sonuç, 1929'dan 1953'e kadar 24 yıllık dönemde toplam yatırım fonlarının % 20'si ulaştırmaya, % 7.5'i hafif sanayiye ayrılırken, % 71.5 gibi çok büyük bir kısmının ağır sanayiye tahsis edilmesiyle gerçekleşmiştir. Her türlü doğal zenginliğe, bol hammadde ve işgücüne sahip olan SSCB, devlet baskısı ile, bütün ekonomik potansiyelin sadece sanayileşme hedefine kanalize edilmesi, diğer ekonomik ve sosyal yatırımların göz ardı edilmesi ve 1936'dan 1950'ye kadar olan 14 yıllık dönemde işçilerin tatilsiz ve günde en az 12 saat çalıştırılmaları (Uludağ 1992: 8, 10, 19) sayesinde *süper güç* haline gelmiştir. Ancak halktaki direnişlerin terör, baskı ve büyük çapta temizlik hareketiyle bertaraf edilmesiyle elde edilen bu dengesiz, zorlamaya dayalı ve gayritabiî sanayileşme sonunda devlet, hasta adam haline gelecek ve hiç bir tedavi metodu bu hastayı ayağa kaldıramayacaktır.

Kruşçev: Stalin'in ölümü üzerine 1953'te iktidarı ele geçiren *Nikita Kruşçev*,¹ iddialı tarım projeleriyle konumunu güçlendirmiş, şiddet yöntemlerini eleştirerek Stalinizm'den arınma yollarına başvurmuştur. Stalin adı her yerden kaldırılmış ve ders kitapları yeniden yazılmıştır. Savaşların kaçınılmazlığı görüşünü terk ederek *'Barış İçinde Bir Arada Yaşama'* tezini ortaya koymuştur. 1961'de atılan bir adımla, Sovyet vatandaşınının 1980'de, bir Amerikalı'nın 1960'da sahip olduğu hayat seviyesine ulaşması açık hedeflerden biri olmuştur (Albertini 1990: 74). Kruşçev'in projeleri kötü hasatların ve gıda sıkıntısının önüne geçemeyince, ekonomideki başarısızlık Kruşçev'in sonunu getirmiştir.

Brejnev: Ekim 1964'te Kruşçev'in yerine geçen *Leonid Brejnev* döneminde üretim ve verimlik artırılarak fert başına düşen gelir bakımından ABD'nin

geçilmesi hedeflenmiş, ancak bu gerçekleşmemiştir (Uludağ 1992: 11-2). 1965'ten sonra tarım ve sanayide merkezi denetimi gevşetme yönünde bazı reformlara girilmiş, kolhoz² ve sovhozlara³ aktarılan kaynaklar artırılarak, ürünlerine verilen fiyatlar yükseltilmiş ve vergi yükleri azaltılmıştır. Bu önlemlerle tarımda nisbî bir iyileşme sağlanmış, sanayide teknolojileri yenilemeye yönelik bir program benimsenmiştir. İşletmelere karar mekanizmasında daha geniş söz hakkı tanınarak maddî teşviklere dayalı bir sistem geliştirilmiş, merkezi planlamada her sektörün sorumluluğu ilgili bakanlığa bırakılmıştır.

Brejnev döneminde siyasî baskı ve kültürel denetim yoluna tekrar dönülmüş, bir *Sovyet Milleti* oluşturulmaya çalışılmış, Ruslaştırma amacıyla Ruslarla evlilik teşvik edilmiştir. Ancak bu politikanın istenilen sonucu vermediği görülmüştür. Meselâ, Türkmenistan'da Türkmen-Rus evliliklerinden doğan çocukların % 90'ının milliyetleri Türkmen olarak belirtilmiştir (Uludağ 1992: 37) (Besmley 1977'den). Ayrıca, izlenen politikaların tersine, Müslümanların benlik duygularında, dillerinin birliği ve sayı güçlerinin yüksekliği inancında büyük gelişmeler görülmüştür. Otuzdan fazla etnik grubun yaşadığı Dağıstan'da da, bu ülke insanların etnik fark gözetmeksizin kendi aralarında evlilikler gerçekleştirdiği, Müslüman erkeklerden Rus kadınlarla evlenenlerin bulunmasına karşılık; dinî inançların tesiriyle Müslüman kadınlardan gayrimüslim erkeklerle evlenenlerin çok az sayıda olduğu gözlenmiştir.

Batıya yetişmenin daha büyük öncelik taşıdığını gören Brejnev, 1971'den sonra Batıya karşı sistemli bir *yumuşama* (detant) politikası uygulamaya başlamıştır. Bu politikayla birlikte Batıyla ticarî ilişkiler gelişirken, teknoloji ithalatı hız kazanmış, ekonomik büyüme hızı yükselmiştir. Geçmişe nisbetle *kısmî refah* artışıyla birlikte, SSCB'nin dış itibarı da yükselmiştir. Buna rağmen, bu dönemde de SSCB, aşırı istihdam, bütçe açıkları, genel ekonomik durgunluk, verim düşüklüğü.. gibi problemleri yaşamaktan kurtulamamıştır. Ayrıca Brejnev, halkı memnun eden bu nisbî başarılarla karşılık, Afganistan'a askerî müdahalede bulunmak gibi ağır bir hata ile SSCB'nin sonunu hazırlayacak adımı da atmaktan geri kalmamıştır.

Brejnev dönemi, Sovyet halkının yaklaşık 60 yıllık maddî-manevî ve sınırsız bir fedakârlıktan sonra, hem bu fedakârlıkların çok az bir karşılığı olan kısmî bir refahın yaşandığı hem yıkılışın adımının atıldığı, yani zirveye varış ile geri dönüşün başladığı bir dönem olmuştur. Ancak bu zirvenin ideal bir zirve değil, sosyalist refahın ulaşabileceği son merhale olduğunu belirtmek gerekir.

Andropov ve Çernenko: Brejnev'den sonra 1982'de yönetime gelen KGB şefi *Yuri Andropov*, yolsuzluklarla mücadele kampanyası başlatmış, ancak ekonominin çöküş dönemine girdiği ilk kez Andropov zamanında ortaya çıkmıştır. Sistemin iktisadî başarısızlığına sebep olan *kalite ve verim düşüklüğüne*⁴ çare arayan Andropov'un işgücünün verimini arttırma tedbirleri

başarılı olamamış; işletme yöneticilerini, *rüşvete alışmış fertler* olarak gören işçiler, onların üretimi arttırıcı yöntemlerine uymamışlardır (Uludağ 1992: 11-2). Andropov'un 1984'te ölmesinden sonra yerine geçen *Konstantin Çernenko*, sistemde kusur bulmaması ve reformlara kapalı olması sebebiyle Andropov'un reformlarını askıya almıştır.

Gorbaçov: Çernenko'nun da Mart 1985'te ölmesiyle yönetime geçen son SSCB lideri *Mihail Gorbaçov*, ekonominin temel probleminin merkezî ve katı bir planlamadan kaynaklandığını tesbit etmiştir. Dünyaya kapalı kalmasının bir sonucu olarak çağ dışı kalan ve hantallaşan sistemin ve toplum hayatında yaşanan durgunluğun ancak köklü hamlelerle çözülebileceği kanaatini taşıyan Gorbaçov, Şubat 1986'da *Perestroika* (Yeniden Yapılanma) ve *Glastnost* (Açıklık) politikalarının kabul edilmesini sağlamıştır. Bu politikalar, özetle, ekonomide serbest piyasa mekanizmasına yönelmeyi ve bunun sosyo-kültürel hamlelerle de desteklenmesini, ülkenin dışa açılmasını ve bunların, temel hedefi çoğulcu gerçek demokrasiye ulaşmak olan *Glastnost* içinde gerçekleşmesini öngörmüştür (Artam 1993: 6) (Gorbachev 1987: 13'ten). *Glastnost*, özgür basın, toplantı ve din özgürlüğü ile âdil yargı konularında yasal garantiler de vaad etmiştir. Bu çerçevede, özel teşebbüs formlarının *yasallaştırılması* yolunda radikal adımlar atılmıştır. Fiyatların arz ve talep şartları içinde belirlenmesi ve devlete ait mülklerin halka satılması yolunda kararlar alınmıştır.

Gorbaçov'un *Perestroika* ve *Glastnost* politikaları, beklenmedik sonuçlar doğurmuş; üzerindeki baskısı biraz gevşetilen Sovyet halklarında sistemin rehabilitasyonu yerine milliyetçilik duyguları harekete geçmiştir. *Sovyet halkları özgürlüklerini ekonomik refaha tercih etmişlerdir*. Muhtemelen bu, sistemin Sovyet halkları nezdinde kredisinin tükenmiş olmasından dolayı olmalıdır. Mart 1990'da Gorbaçov'un gücünü arttıracak ve Rus hâkimiyetini devam ettirecek olan Başkanlık sistemi kabul edilmiştir. 5 Şubat 1991'de partinin iktidar tekeline de son verilmesinden sonra, 19 Ağustos 1991'deki Komünist darbe girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla Komünist Parti Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin tarafından kapatılmıştır. SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerin 21 Aralık 1991 tarihinde Alma-Ata'da yapılan zirve toplantısında Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) resmen ilân etmeleriyle bu imparatorluk resmen dağılmıştır (Artam 1993: 13). *Böylece bu imparatorluk toprakları üzerinde 1917 Bolşevik ihtilâliyle uygulamaya konulan sosyalist sistem fiilen tarihe karışmıştır*. Analizlerin çoğu, Gorbaçov'un, Sovyetlerin çöküşüne yol açacağını hiç düşünmeden onu iyileştirmek amacıyla çabalar sarfettiğini ileri sürmektedir (Ellman 1997: 270).

Ağır bedeller karşılığında ağır sanayide başarılı olan SSCB'nin en başarılı olduğu ve bugün bu coğrafyada yaşayan insanların hâlâ övgüyle andığı

diğer alan, sosyal güvenlik ve sağlık sistemidir. Sovyet sistemi, kapsamlı bir sosyal refah sistemi ile bütün nüfusa her türlü sosyal güvenceyi sağlamış ve ülke çapında yaygın bir ağ oluşturan sağlık kuruluşları teknik donanım, doktor ve yatak sayısı gibi özellikler bakımından ileri sanayi ülkeleriyle karşılaştırılabilecek düzeye ulaşmıştır. Buna karşılık, halkın hayat seviyesi, bir çok gelişmiş Batı ülkesinden geri kalmıştır. 1950'lerin ortalarından itibaren hayat seviyesinde sağlanan belirli yükseliş yeterli olmaktan uzak kalmıştır. Düşük ücretler; tüketim malları, yiyecek ve konut sıkıntısından kaynaklanan problemler sürekli gündemde kalmıştır. Uzay araştırmalarında en önlere yer alan dünyanın ikinci süper gücü, ağır sanayide sahip olduğu mekanik güçle hür dünyanın kentine korku salarken, kendi insanlarının karnını doyurmadan âciz kalmıştır. Konut sayısında artış sağlanmakla birlikte, evlerin niteliği oldukça düşük kalmıştır. Devletin yaptırdığı evlerden alınan kira çok az olmasına karşılık, gıda ve yiyecek fiyatları gelir düzeyine göre çok yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir (Ana Britannica 1987: XIX, 553).

Karşımıza böylesine ilginç bir manzara ile çıkan Sovyet sistemi, görüldüğü gibi, bazı alanlarda başarılı olarak ileri ülkelerle yarışırken, bazı alanlarda son derece geri kalmıştır. Bu eksantrik durumu ortaya çıkaran sebepler, aslında sistemi de çöküşe götüren faktörlerdir. Şimdi bu sebepleri detaylı olarak ele almak mümkündür.

3. Sistemin Çöküş Sebepleri

Sovyet sosyalist sistemi, hem kendi bünyesinden kaynaklanan hem sistem dışından etki eden çok sayıda sebeplerin bir araya gelmesiyle çökmüştür. Bu sebepler teorik, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasî ve askerî olmak üzere beşerî hayatın bütün yönlerini ilgilendirmektedir. Bu başlık altında, yukarılarda kısaca ve yer yer temas edilen sosyalist sistemin çöküş sebepleri daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Sosyalist sistem, teoride planlandığı gibi, gelişmiş bir sanayi ülkesinde ortaya çıkmaması sebebiyle, gerekli şartlardan yoksun olarak ortaya çıktığı gibi, sistemin açık ve net bir şekilde anlaşılmasına imkân verecek teorik alt yapıdan da mahrum kalmıştır. Avrupa'da özellikle sanayi inkılabından sonra kapitalizmin pür şekliyle, yani özel mülkiyet ve hür teşebbüse herhangi bir sınır getirmeden, alabildiğine bir serbestlikle uygulanması, onun kısa zamanda bir çok olumsuz yanının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle emeğin hukukunu düzenleyen sistemlerin henüz kurulmaması sebebiyle kapitalizm, sermayeyi alabildiğine ödüllendiren, emeği ise kendi haline bırakarak sonuçta sefaletle baş başa kalması sonucu doğuran bir ekonomik sistem olarak, insanlara acıdan başka bir şey kazandırmamıştır. Sonuçta, kapitalizme tepki olarak sosyalizm ortaya çıkmış ve insanlara bir umut ışığı olmuştur.

Ancak sosyalist düşünürlerin analizleri daha çok kapitalizmin eleştirisine dayanmış ve sosyalizmin pratiği konusunda bir şey getirmemiştir. Meselâ, Marx'ın analizi, özellikle metodolojik araçların tanımlanması ve kapitalizmin eleştirisi sahasında yoğunlaşmış; sosyalist ekonomi modelinin tesbiti konusunda fazla bir şey getirmemiştir. Diğer taraftan, sosyalist devrimcilerin 1917'den önceki yıllarda yaptıkları araştırmalar iktidarı ele geçirme konusuyla ilgileniyor, ancak onun nasıl kullanılacağı konusuna pek yer vermiyordu. Bu demektir ki, *Sosyalist sistemin teorisi, sıcağı sıcağına ve el yordamıyla, yeni rejimin o anda karşı karşıya bulunduğu her türlü güçlüğü göğüslenmesi ve böylece bir sosyalist toplumun ihdas edilmesi için elverişli ortamın ve ona uygun temellerin atılması ile (ad hoc) bir arada oluşturulmuştur*. Kısacası, sosyalist sistem, insanlığın sâlim bir kafa ile düşünüp geliştirdiği uygun bir sosyo-ekonomik sistem olmak yerine, bir tepki ürünü olarak ortaya çıkmış ve sosyalist devrimciler, iktidara geldikten sonra aşağı yukarı on yıllık bir süre sosyalist metodlar geliştirmek için uğraşmışlardır (Maillet 1983: 173). Sovyet halklarının ilk on yılını bu şekilde heba eden Sovyet sistemi, yine de sağlam temellere oturtulamamış ve geride altmış yıllık bir kayıp döneme sebep olmuştur.

3.1. Ekonomik sebepler: Sovyet sosyalist sisteminin çöküşünü hazırlayan ekonomik sebeplerin başında bu sistemin kendine has özellikleri gelmektedir. Bu özelliklerden en başta geleni, piyasa kurallarının tanınmaması, arz ve talep güçlerinin göz ardı edilmesi, en önemlisi fertlerin *teşebbüs hürriyetinin ortadan kaldırılmasıdır*. Diğer temel özellikler, sosyalist ekonominin *merkezî planlamaya* dayanması ve devletin *monopol* durumudur. Bilindiği gibi, bunlar Sosyalist sistemin dayandığı en önemli ve temel esaslardır. Bu demektir ki, sistem, çöküş sebeplerinin en önemlilerini daha işin başında bünyesine almış bulunmaktadır. Sistemin yıkılmasında bunların dışında başka haricî, yani sistemin kendisinden kaynaklanmayan sebepler de bulunmaktadır. Bu sebepler, yönetici veya yönetilenden, yani *insan* unsurundan kaynaklanmaktadır. Bunların başında da devletin dışa kapatılması ve kaynak israfı gelmektedir.

3.1.1. Teşebbüs hürriyeti ve rekabetin kaldırılması: Ekonomi biliminde *müteşebbis*; emek, sermaye ve toprak gibi iktisadî kaynakları toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üretmek amacıyla belli oranlarda bir araya getiren, yeni ürün ve üretim teknikleri geliştiren; işin sonunda başarısı kâr ile ödüllendirilen, başarısızlık halinde de işin sonucuna katlanan kişi olarak tanımlanmıştır. Bir ekonomi ne kadar bol ve zengin kaynaklara, sermaye birikimi ve eğitilmiş işgücüne sahip olursa olsun, teşebbüs yeteneğine sahip hür insanlar bulunmadığı müddetçe bu kaynaklar etkili bir şekilde bir araya getirilemez ve ihtiyaç duyulan mal ve hizmetler üretilemez (McEachern 1997: 809).

Aslında tek başına bu müteşebbis tanımı bile Sovyet sisteminin neden çöktüğünü açıklamaya yetmektedir: Nitekim *Sovyetler Birliği, dünyanın en zen-*

gin yer altı ve yerüstü zenginlikleri, eğitilmiş işgücü ve sermayeye sahip olmasına rağmen, bu ülkede bu kaynakları bir araya getirecek olan müteşebbislere hayat hakkının tanınmaması sebebiyle toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetler arzu edilen miktar ve kalitede üretilmemiş, yeni ürün ve üretim teknikleri geliştirilememiş, elde edilecek kâr ile yeni yatırımlara gidilememiş; sonunda, bunları başaran hür dünya ülkeleri karşısında yıkılıp gitmekten kurtulamamıştır.

Büyük bir iddia ile ortaya çıkan Sovyet sistemi, 'Sovyet insanı (Soviet man)' denilen ve kendini Sovyet hedeflerine adanmış yeni bir insan modeli oluşturmaya çalışmıştır. Ancak bu insan, devlet mekanizması tarafından sindirilmiş ve tamamen devlete bağımlı hale getirilmiştir (Mayer 2002: 759). Sovyet insanı ya bir devlet işletme veya çiftliğinde kendisine verilen işi yapmakla yükümlü bir işçi/çiftçi, ya da önüne konan ve abartılı üretim hedefleri içeren planı hayata geçirmekle yükümlü bir Sovyet işletme yöneticisi (director/manager)'dir. Bu insan, demokratik hakları ile birlikte hür teşebbüs ve özel mülkiyet hakkından mahrum bırakılmıştır. Bir yönetici olarak o, son derece aşırı bürokrasiye boğulmuş ve mekanik bir robota çevrilmiş, dolayısıyla teşebbüs yetenekleri dumura uğratılmış bir insan haline getirilmiştir. Gerçekleştirilmesi imkansız üretim hedefleri önüne konan ve verilen görevi yapmaktan başka hiçbir çıkar yolu bulunmayan bu yönetici, tek çare olarak görevini yapmış gözükmek zorunda kalmış ve üretim raporlarını ona göre ayarlayarak üstlerini hep kandırmıştır. O bunu yaparken işçisi de çalışıyor gibi gözükmiştir. Silsile halinde bu süreç en üst kademelere kadar devam etmiş ve devletin bütün ünitelerini sarmıştır. Sovyet insanı sonunda 'aldatan insan (deceptive man)'a dönüşmüştür (Ryapolov 1966: 122). Bunun sonucu toplumda yaygın bir yolsuzluk olarak tezahür etmiştir. Sistem bütünüyle bir *aldatan köleler ve aldatan efendilerden* ibaret haline gelmiştir. Köleler 'çalışıyor' gibi, efendiler de 'ödüyor' gibi gözükmüş, sonunda ortada ne iş ne de ücret kalmıştır. Sistemin çökmesinden sonra ortaya çıkan tek gerçek, işte bu aldatma ve aldanmanın her iki tarafta da su yüzüne çıkmasından başka bir şey olmamıştır (Levada 2001: 28-9).

Diğer taraftan ekonomik gelişmenin itici gücü olan *rekabetin olmayışı*, fiyatları devlet sübvansiyonu sayesinde düşük tutulabilen düşük kalite mal üretimine yol açmıştır. Nitekim, Sovyet ekonomisinin dağılması ve Sovyet sonrası ekonomilerin dışarıya açılmasıyla, düşük kalite ve göreceli yüksek fiyatlarıyla bu malların uluslararası standartlara uymadığı görülmüştür. Artık piyasası kalmayan ve olması da beklenmeyen bu Sovyet kalıntısı ekonomilere sonraları 'ölü ekonomi' anlamında 'necroeconomy' adı verilmiştir (Papava 2002: 799).

1960'lı yıllarda *Liberman reformları* çerçevesinde Sovyet işletme yöneticilerine üretim ve yatırım kararlarında inisiyatif verilmesi, kullanılan sermayeye

faiz işletilmesi ve kârın ekonomik bir motif olarak kullanılması yoluyla teşebbüs yeteneklerinin rehabilite edilmesi girişiminde bulunulmuştur. Böylece işletme yöneticilerinin risk alması, yeniliklerde bulunması, maliyetleri düşürerek satış ve teşebbüs kârlarını arttırmaları beklenmiştir. Ancak, Sovyet işletme yöneticilerine Batı tarzı girişimcilik imkanı vermeyi tasarlayan söz konusu bu reformlar, komünist doktrine ters düşmesi sebebiyle (Thorelli 1965: 4) Komünist Parti'nin muhalefetiyle başarısızlığa mahkûm edilmiştir (Magstadt 1978) (Stanley 1978: 242'den). 1986-88 aralığındaki ikinci reform hareketi olan *Perestroyka* döneminde çıkarılan kanunlar ile devlet işletmelerinin bundan böyle merkezî sisteme bağılılığına son verilmiştir. Bundan böyle kâra geçmeleri amaçlanan bu kuruluşların söz konusu politikalar sayesinde artık yatırımlarını kendi kaynakları ile finanse etmeleri, borçlarını zamanında ödemeleri, işsizliğe yol açacağı gerekçesiyle o zamana kadar hep engellenmiş olan ileri teknolojiyi kullanmaları, reklam yapabilmeleri, kısmen de olsa fiyatları kendilerinin ayarlayabilmeleri, ithalat ve ihracat faaliyetlerinde bulunabilmeleri beklenmiştir (Puffer vd. 1993: 10).

Bu gelişmeler, Sovyet sisteminin çökmesiyle son bulmuş; başka bir ifadeyle, *hür teşebbüs uygulaması ile Sovyet sistemi bir arada yaşayamamıştır*. Buradaki paradoks şudur: *Sovyet sistemi hür teşebbüs olmadığı için ayakta duramamış; buna karşılık, hür teşebbüsün getirilme çabaları bu sistemin sonunu getirmiştir. Anlaşılan o ki, teşebbüs özgürlüğünün olmadığı bir ekonominin ayakta kalması ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanması mümkün değildir*.

3.1.2. Merkezî planlama ve tekel sistemi: Teoride yer almayan planlama, sosyalist ekonominin işleyişinde temel araçlardan biridir. Sosyalist planlamanın amacı, piyasa sistemini kaldırmak ve üretimi, toplumun doğrudan kullanımına yönelik olarak organize etmektir. Böylece ekonomi tek bir fabrika gibi teşkilatlanacak ve, kendi kendine yeterli bir feodal malikânede veya bir aile içinde olduğu gibi, üretilen herşeyin önceden belirlenmiş bir amacı olacaktı. Ancak durum böyle olmamış; merkezden bol miktarda girdi talebinde bulunan işletme yöneticileri bu girdileri kendi aralarında takas yoluyla değiş-tokuş yaparak kendi üretim girdilerini temin etmeye çalışmışlardır. Böylece Sovyet ekonomisi, olmayı reddettiği bir piyasa gibi işleyerek, hiyerarşisi olmayan çok merkezli (policentric) planlı sisteme dönüşmüş; merkezî plan ise, fabrika müdürlerinin bireysel planlarının toplamından daha fazla bir şey ifade etmekten uzak kalmıştır (Roberts 2002: 261-2).

Kamu mülkiyetini esas alan SSCB, ekonomik faaliyetleri merkezî otoritenin kontrolü altına almak suretiyle planlı uygulamaya geçmiştir. Planlama fikri, sistemi geliştirme ve korumada özellikle ağır sanayi gücünün önem taşımalarına binaen, eldeki sınırlı imkanların bu önemli hedef üzerinde toplama lüzumundan doğmuştur. İlk yıllardan itibaren dağınık bir biçimde belli sektör-

lerle sınırlı kalan planlar zamanla düzeltilmiş ve planlama teknikleri geliştirilerek ilk genel beş yıllık plan 1928 yılında uygulamaya konmuştur. Planlama, ekonominin tamamına yayılan çok merkeziyetçi bir iktisadî yönetim ve sistemi getirmiştir. Ancak bu, dengeli bir iktisadî gelişmenin sağlanması için değil, sanayileşme faaliyetlerini en iyi biçimde örgütlemek amacıyla getirilmiştir (Maillet 1983: 179-80).

Halka yüksek hedefleri gerçekleştirme ideal ve gücünü kazandırma amacını da güden plan sistemi, Stalin döneminde etkili hale getirilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet ekonomisini içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak ve Batılı ülkelerin seviyesine çıkarmak, hatta daha ileri gitmek amacıyla Stalin, bütün engellere rağmen planları uygulama kararlılığı göstermiştir. Sistemin arızasız ve inançla işletildiği sıralarda plan sistemi meyvelerini vermiştir. Sovyet sistemi, büyük ölçüde ağır sanayi, maden işletmeciliği, kamu hizmetleri ve tarıma dayanan hızlı bir ekonomik kalkınma gerçekleştirmiş ve dünyanın sayılı ekonomik güçleri arasına girmiştir. Ancak tüketime dönük hafif sanayilerin geriliği, teknoloji ve verimlilik düzeyinin düşüklüğü, dış ticaret hacminin küçüklüğü, ekonomiyi zayıflatan önemli sebepler olarak varlığını sürdürmüş ve toplumun hayat düzeyi bir çok gelişmiş ülkenin gerisinde kalmıştır (Ana Britannica 1987: XIX, 551). Ayrıca, normal şartlarda gerçekleşmesi fevkalâde zor bu büyük hedefli planların gerçekleşebilmesi için çok önemli fedakârlıklarda bulunmak gerekmiştir. Feda edilenlerin içinde insan unsuru önemli yer tutmuştur. Feda edilenler, hedefleri çok büyük tutulan bu planların 5 yıllık süre içinde gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını savunanlardır. Bunlar hain ilân edilip cezalandırılmış; cezaları ise, ya ölüm ya da Sibiry'a sürülmek olmuştur.

Plan sistemi, zaman içinde ekonominin zaafa uğramasına yol açmıştır. SSCB gibi dünyanın dev bir ülkesinde bütün ekonomik faaliyetlerin merkezî planlama ile düzenlenmesi büyük bir hata olarak görülmüştür. SSCB'de; sanayi teşebbüsleri, kolhozlar, sovhozlar, magazinler şeklinde 24 milyon iktisadî ünite bulunmaktaydı. İtalyan sosyalist iktisatçı A. Carlo'ya göre, saniyede 30 bin işlem yapan ve 1 milyon adet bilgisayardan oluşan dev bir bilgi işlem merkezi bile olsa, SSCB'nin bütün bu iktisadî ünitelerinin girdi-çıkıtsını, üretimini, ücretleri, verimliliği, vs. hesaplaması mümkün değildir (Uludağ 1992: 18). Bu sebeple, SSCB'nin iktisadî büyümesindeki düşüşünün en önemli sebeplerinden birini, bu dev ülkenin merkezî planlama ile yönetilmesi teşkil etmiştir.

Merkezî planlamanın bir noktadan itibaren imkânsız hale gelmesi etkin olmayan üretime ve rasyonel olmayan bir tüketime yol açmış, yani üretim-tüketim dengesi sağlanamamıştır. Meselâ, otomobil ihtiyacı ile oto lastiği arasında denge kurulamamasından dolayı, ya fazla üretim yapılarak lastik stokları oluşmuş, ya da üretim yetersiz kalarak uzun kuyruklar meydana

gelmiştir. Binlerce kilometre ötedeki fabrikanın kaç çivi, kaç ayakkabı üreteceği merkezden tesbit edilmiş, sonuçta ya çivi ya da ayakkabı sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Ya üretilenler satılamamış veya üretim ihtiyacın altında kalmıştır (Uludağ 1992: 23, 15). Böylece, plan uygulaması bir bakıma amacın tersine hizmet etmiştir, denilebilir. Beş yıllık bir planın 3-4 yılda yerine getirilmesi bir taraftan yukarıda belirtilen fedakârlıklar cinsinden olağanüstü bir performans gerektirdiği gibi, diğer taraftan bu planların yanlış hesaplandıklarını da gösterebilir. Bu sistemde plan 5 yıllık, yıllık, 6 aylık, 3 aylık, aylık, haftalık ve günlük parçalara bölünür ve planda yer alan maddelerin, pazar ihtiyaçları dikkate alınmadan mutlaka yerine getirilmesi gerekirdi. Pazarın bugünkü ihtiyaçları değil, 5 yıl önce planlanan rakamlar önemli idi. Böylece hem kalitesiz hem ihtiyaç dışında üretilen mallar bir çöp yığını haline gelir olmuştur.

Sovyet sisteminde rakamlara çok önem verilmiş; gerçekte sistem, rakamlara önem vermek suretiyle yaşama imkanı bulabilmiştir. Malın miktarına önem verilirken kalite ihmal edilmiş; nitelikten ziyade nicelik önem kazanmıştır (Robert 2002: 60). *Üretimde yalnızca fizikî miktar artışına bakılmış; verimlilik ve kaliteye gerekli özen gösterilmemiştir.* Bu tutum sonuçta büyük kayıplara sebep olmuştur. Meselâ, hedefi ton olarak belirlenmiş kağıt fabrikası müdürleri, bu amaca kalın kağıt üreterek ulaşma eğilimine sahip olmuşlardır (Albertini 1990: 75; Roberts 2002: 260-1). Aynı şekilde, meselâ, çivi üretiminde ölçü ağırlık ise kalın çivi, aded ise ince çivi üretilmiştir. Sovyetlerde rakamlara önem verilmesinin temelinde, istatistikî *rakamların resmî mercilerde övünme vesilesi yapılması yatmıştır.* Böylece her beş yıllık plan dönemi sonunda, fabrikasında öngörülen üretim miktarınca üretimini gerçekleştirebilen ve istikrarı sağlayan müdürler vatansever ve çalışkan sayılmış, övgülere mazhar olup daha iyi makamlara getirilmiştir. Buna karşılık, malların genelde kaliteli olmadığı halde kaliteli ve miktarca çok gösterilmesi, refah seviyesinin düşük seviyelerde kalmasını netice vermiştir (Şehet 1993: 43-5). Diğer taraftan planlarda tüketim mallarına gereken önemin verilmemesi, bu sahada çok basit temel malların bile sıkıntısına sebep olmuştur. Bunun en tipik ve şaşırtıcı örneği *sabun* sıkıntısıdır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde yaşanan sabun kıtlığı, 1988 sonlarında ülke çapında bir sorun haline gelmiştir (Uludağ 1992: 63-4).

Merkezî planlamanın en büyük mahzurlarından biri de, *her türlü kararın merkezden alınması sebebiyle, hür tercihlerde bulunma imkanının ortadan kalkması ve fertlerdeki teşebbüs kabiliyetinin körelmesidir.* Bir işçi veya usta başı, günlük bir işinde karşılaştığı bir problemi kendi inisiyatifini ile kolayca çözebilecek veya işlerin seyri içinde çok daha etkili formüller keşfedip uygulayabilecek iken, kendisinden binlerce kilometre uzaklıkta ve o işi kendisi kadar bilmeyen ekonomi bürokratlarına danışmadan iş yapamaması hem

işleri aksatmış, hem çalışanların moral gücünü yok etmiş, en kötüsü ilgisizlik ve vurdumduymazlığa sebep olmuştur.

Halkın kendi içinden çıkan bir sistem olmaması sebebiyle SSCB, sosyalist sistemi yerleştirebilmek için baskı yolunu tercih etmiştir. Bu da politik hayatta totalizmi, ekonomide de *tekelciliği (monopolizm)* getirmiştir (Şehet 1993: 42-3). Oysa tekel sistemi XVI ve XVII. yüzyıllarda cam, tuz, sabun, madencilik, toplu iğne ve tel sanayii ile kömür satışı alanlarında İngiltere’de de uygulanmış ve yüksek fiyat, düşük kalite, arz yetersizliği gibi genellikle olumsuz sonuçlar alınmıştır. Genellikle en başarılı olması beklenen müteşebbislere değil, eş-dost, yakın ve akrabalara verildiğinden, monopoller etkin olamamış ve yolsuzluklara da bulaşmışlardır (Ellsworth vd. 1984: 30-1). Hemen hemen tüm monopoller yüksek kalite ve düşük fiyat vaatmiş, hiç biri bu sözü yerine getirememiştir (Levi 1913: 30).

Tekelci sistemde, yönetim tek elden olduğu için insanlar teknoloji ve üretim modelini değiştirme ihtiyacı duymamış veya bu imkanı elde edememişlerdir. Rekabet bulunmadığından devletin 1970’te ürettiği mal ‘80’lere kadar aynı teknoloji ve aynı üretim modeliyle üretilmiş, ilerleyen ve sürekli yenilenen teknoloji takip edilememiştir.⁵ *Bütün üretim araçlarının ve işyerlerinin devlete ait olduğu ve yönetimin merkezî olduğu bu sistemde insanların ekonomiye katkısı sadece bir üretim faktörü olmaktan ibaret kalmıştır.* Bu arada devletin istediği yerde çalışan, evi ile işyeri arasında monoton bir hayat süren ve sahip olduğu potansiyeli istediği gibi geliştirme imkân ve serbestiyetine sahip olmayan insanlar, sonuçta üretkenliklerini, kabiliyet ve istidatlarını kaybetmişlerdir. Devlet ise, kurduğu ekonomik düzende istihdam ettiği insanların uzmanlaşacağını düşünmüş ve sadece aynı kalitede, fakat çok mal üretmeyi hedeflemiştir. Gelişme ve değişimler hedeflenmemiştir. Böylece, örneğin 1970’lerde üretimine başlanan *Maz* marka kamyonların aynı teknoloji ile 1985 yılına kadar üretimine devam edilmiştir. 1985 yılında ise, maliyetinin çok yüksek olmasından dolayı üretimi durdurulmuştur. Sonuç olarak, ilerleyen zamanla birlikte üretim model ve teknolojisinde bir gelişmenin olmaması monotonluğu getirmiştir. Yönetime gelenler monopol bir ekonomik sistemin durgunluk ve çürümeler meydana getireceğinden bahsetmişler, fakat, kendileri de aynı hali devam ettirmekten kurtulamamışlardır. Nitekim Lenin, ihtilâlden önce kendisinin çıkarttığı *Emperyalizm* adlı dergide, *“Monopol sistemler devlet tarafından uygulandığında ekonomiye durgunluk, kriz ve çürüme hali getirecektir”* demiş, (Şehet 1993a: 47) (Lenin tarihsiz: 397’den) dediği gibi de olmuştur.

3.1.3. Kaynak israfı ve verimsizlik: SSCB dünyanın en zengin doğal kaynaklarına sahip bir ülkedydi. Ancak insanın tabiatında kendi malına sahip olup, değer verme ve koruma; başkalarına aid olan şeylere genelde pek

alaka göstermeme eğilimi vardır. Her şeyin devlete ait olduğu ve insanların üretim faaliyetlerinin sadece bir parçası olarak görüldüğü Sovyet sisteminde, rekabetin de olmaması sebebiyle bu zengin kaynaklar ekonomik kullanılmamıştır. Öyle ki, *çoğu zaman bir malın üretiminde kullanılan girdilerin toplam değeri üretilen maldan daha düşük kalmıştır* (Roberts 2002: 260). Halbuki madenlerin ve kaynakların bol olması tükenmez demek değildir. Kaynak israfında eski teknoloji kullanımının da önemli etkisi olmuştur. Meselâ, Sovyetler Birliğinde bir ton bakırı işlemek için 973 kw elektrik enerjisi kullanılırken, aynı miktar bakırın işlenmesi için Almanya'da bunun üçte biri kadar bir enerji kullanılmıştır. Evlerde kullanılan beyaz eşyaların ekonomik olması sebebiyle bir yılda 20 milyar kw elektrik enerjisi harcanmıştır. Bu her yıl için bir elektrik santralının ürettiği elektrik enerjisinin boşa kullanılmış olması demektir (Bogolübova 1993: 24-5).

Üretim başarısı piyasa ekonomisinde olduğu gibi, maliyet, fiyat, kâr göstergeleri ile değil, fizikî üretim miktarları ile ölçülmüş, planlayıcılar da üretim kapasitesini gizleyen ve ihtiyaçlarını yüksek gösteren işletmelere bol malzeme/girdi tedarikinde bulunmuşlardır (Roberts 2002: 261). Üretimin aşırı derecede ön planda tutulması ve planlamanın fizikî miktarlar şeklinde anlaşılması prensip olarak benimsenince *verimliliğe ve ürünlerin kalitesine gösterilen özen yetersiz kalmış* ve bu, dolaylı olarak büyük kayıplara sebep olmuştur (Maillet 1983: 182; Roberts 2002: 261). Meselâ, ağır sanayide üretilen defolu mal miktarı 1955'de yılda 13.5 milyar ruble iken, bu veri Kruşçev döneminde 25, 1989 yılında da 150 milyon rubleye çıkmıştır. Tarımsal verimin yüksek olduğu yıllarda mahsulün büyük kısmı tarlalarda çürümeye terk edilmiştir (Uludağ 1992: 14, 19)

En büyük rakip olarak ABD görülmesine ve bu devleti yakalayabilmek için büyük gayretler sarf edilmesine rağmen, SSCB hiç bir sahada bu devleti yakalayamadığı gibi, özellikle verimlilik konusunda ABD'nin çok gerisinde kalmıştır. SSCB sanayi verimliliğinde 5, tarımda 9, hayvancılıkta ise 14 kat ABD'nin gerisinde kalmıştır (Ülken 1964: 217-20).

Önemli hatalardan biri de, *aşırı istihdam politikası* olmuştur. Sosyalist sistemde işsizliğe yer olmadığı iddiasını doğrulayabilme ve bütün dünyaya SSCB'de işsizlik problemi olmadığını gösterebilme gayretiyle yöneticiler, 'işe adam' yerine 'adama iş' felsefesiyle hareket etmiş, bu da işgücünün verimini düşürmüştür. Eğitime verilen büyük öneme rağmen, eğitilmiş kadronun yetersiz kalması, eğitilmiş bir adamın yapacağı işe daha fazla personelin alınmasına sebep olmuş, bu da özellikle bürokratik kadroda şişmelere yol açmıştır. Nitekim Gorbaçov, bu kadrolardan 18 milyon kişinin azaltılmasını istemiştir (Uludağ 1992: 17, 26) (Ticktin 1988'den). Öte yandan, özellikle iş

denetiminin yetersiz olduğu zamanlarda işçilerin zamanı iyi kullanmamaları, zaman israfını doğurmuştur.⁶

SSCB'nin tarım sektöründe geniş çaplı üretim, modern tekniklerin kullanımı ve makineleşme bakımından sağlanan ilerlemeye rağmen, bu sektördeki büyüme ekonominin diğer alanlarına ayak uyduramamış, dünya standartlarına ulaşamamıştır. Arazi kullanımındaki verim düşüklüğü, makineleşme düzeyinin yetersizliği,⁷ depolama tesislerinin azlığı gibi engeller üretim miktarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum kötü hasatların yanı sıra ekin kayıplarına yol açmıştır. Ayrıca sık sık yaşanan kuraklıklar SSCB'nin gıda ürünlerinde ithalata aşırı bağımlılığı sonucunu doğurmuştur. Tarımın karşılaştığı en önemli problemlerden biri de, büyük ölçüde mülkiyet yapısıyla bağlantılı olan maddî teşvik yokluğu, düşük gelir düzeyi ve kaynak yetersizliği olmuştur.

Kısmen gerçekte büyük oranda da kağıt üzerinde, sınaî alanda XX. yüzyılda yalnızca Japonya'nın geçebildiği son derece yüksek bir büyüme hızı gösteren SSCB, sanayi üretimindeki mutlak değer bakımından ABD'den sonra dünyada ikinci sırada yer almasına rağmen, sanayinin üretkenlik ve teknoloji düzeyi, uzay araştırmaları gibi belirli alanlar dışında gelişmiş kapitalist ülkelerin oldukça gerisinde kalmıştır. Bunun başlıca sebebi bilgisayar, metalurji, kimya sanayii ve makine yapımı gibi dallarda geri ve eskimiş teçhizatın kullanılmasıdır. Sovyet rejiminin başlarından itibaren sanayide ilerlemenin bir ön şartı olarak büyük bir ağırlık verilen metal işleme ve metalurji dallarının sanayi üretimindeki payı, bu dallara ayrılan yatırım kaynaklarına göre çok düşük seviyelerde kalmıştır. Uzun yıllar uzay araştırmalarına ve ağır sanayiye verilen öncelik sebebiyle iç piyasa ihtiyaçlarının çok gerisinde kalan hafif sanayi ürünleri ve dayanıklı tüketim malları üretiminin gelişmesi çok gecikmiş; bu alanda üretilen bazı malların miktar ve kalitesi yetersiz kalmıştır (Ana Britannica 1987: XIX, 551).

3.1.4. Dışa kapalı ekonomi: Ülkelerin dışa açılıp birbirleriyle yakın iş birliği içinde bulunmaları, dünyada meydana gelen gelişmelerin en kısa zamanda ülke içinde değerlendirilmesine imkan verir. Dışa açıklık milletlerarası rekabete yol açarak, bir çok yeniliğin ortaya çıkmasına sebep olur. Sovyetler ise dışa kapalı olduğundan dünyadaki gelişmeleri yakından izleme imkanına sahip olamamıştır. 'Sovyet gücü' fikrini (Caroline 1999) ispatlayabilmek amacıyla yabancı keşif ve ilmi buluşlardan yararlanılmamıştır. Meselâ, 1960'lı yıllarda Kruşçev ülkenin kompüterleşmesi programını ortaya koyarken, bunun kapitalizme ait bir araç olduğu ve işsizliğe yol açacağı gerekçesi ileri sürülmüştür. Bu durum Sovyet ekonomisinin monotonlaşmasına ve dinamizmini kaybetmesine sebep olmuştur.

Dışa kapalı SSCB'nin dünya dış ticaret payının hep gerilerde seyretmesine yol açmıştır. Sanayi ürünleri ihracatında 1973'te dünyada 11. sırada iken, Güney Kore, Hong Kong ve İsviçre'nin gerisine düşmekle 15. sıraya inen SSCB, Brzezinski'ye göre, adeta hür üçüncü dünya ve az gelişmiş ülke manzarası göstermekte, bir şehir devleti olan Singapur kadar bile mamül madde ihraç edememekteydi (Yalçın 1990: 24). Büyüklüğüne ve ekonomik gücüne göre SSCB'nin dünya ticaretindeki payının çok düşük kalmasının başlıca sebeplerinden biri, bir çok alanda *kendine yeterliliğin* esas alınması ve dış ticarete yalnızca iç piyasadaki boşluklara bağlı olarak başvurulmuş olmasıdır. Dış ticaretinin yaklaşık yarısını COMECON ülkeleriyle yapan ve ABD, İtalya ve Japonya gibi gelişmiş kapitalist ülkelerle yaptığı ticarete daima açık veren SSCB, bu açığını büyük ölçüde altın ihracatıyla kapatma yoluna gitmiştir (Ana Britannica 1987: XIX, 552).

3.2. Siyasî ve sosyal sebepler: Muhalefete izin verilmeyen tek partili rejim, yüklü askerî harcamalar, çok sayıda milliyetlerden oluşan toplumun heterojen yapısı, sisteme karşı pasif direniş; dünyanın gerçeklerine değil, ideolojiye dayanan ve sosyal bilimlere ihmal eden eğitim sistemi, dine karşı duruş, basın-yayın ve kültür tekeli Sovyet sistemini yıkan ve üzerinde durulması gereken sebepler arasında yer almaktadır.

3.2.1. Tek partili ve baskıcı rejim: SSCB, federal bir cumhuriyet olmakla birlikte son derece merkezî bir devlet yapısına dayanmıştır. Şekli eşitliğe rağmen merkezî yönetim siyasî, iktisadî ve kültürel hayat üzerinde sıkı bir denetim kurmuştur. Cumhuriyetlerin ve özerk birimlerin karar alma süreçlerinde yetkileri yok denecek kadar sınırlı kalmış; Sovyet Sosyalist Komünist Partisi (SSKP) tek parti olarak yönetime hâkim olmuştur. *Komünist Partinin ülkenin içinde bulunduğu politik, ekonomik ve sosyal şartlara uyum sağlamaması, körü körüne ideolojinin ön planda tutularak her defasında reformlara karşı çıkılması, ani çöküşün sebepleri arasında yer almıştır.* Partinin en üst yöneticileri merkezî hükümet ve kuruluşlarda kilit noktaları ellerinde tuttukları gibi, yerel parti teşkilâtlarının başında bulunanlar da yerel yönetimlerde mutlak otorite sahibi olmuşlardır. Halk Temsilcileri Kongresince görünüşte beş yıllık bir dönem için seçilen devlet başkanları devletin başında ölünceye kadar kalmış, yeni devlet başkanları ölen devlet başkanının yaptığı vasiyet üzerine göreve getirilmiştir. Bu sebeple Sovyetler Birliği'nde halkın yönetimde söz sahibi olduğunu söylemek mümkün değildir.

Sistemin zamanla zayıflaması devlet müesseselerinde yönetimi elinde tutanların kendi çıkarları için çalışmalarına yol açmıştır (Jiltsova 1993: 33-37). 1980'lerin sonlarında artık devlet uyguladığı politikaların geçersizliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Reformlar telaffuz edilir olmuş; fakat çok karmaşık problemleri olan sistemin ıslahının kolay olmayacağı da kabul edilmiş; halkın içinde reform

yanlısı ve karşıtı şeklinde bölünmeler olmuştur. Reform karşıtları, politik maksatlarla partide bulunan ve yüksek mevkilerde bulunanlardır. Bunlar devlet imkanlarını ellerinde bulundurduklarından çıkarlarına dokunulacağı korkusuyla reforma karşı çıkmışlardır. Buna rağmen reform gereği saklanamamıştır. Nihayet, sistem enkazlarıyla birlikte Gorbaçov dönemine kadar gelmiş ve sistemin iflasını ilân etmek bu son Sovyet liderine düşmüştür.

Sovyet sistemi esas itibarıyla kuvvete ve baskıya dayanmıştır. Kuvvete başvurma metodu yalnız iktidarı ele geçirmek için değil, devamını sağlamak için de kullanılmıştır. Nitekim 1960'lı yıllarda Kruşçev döneminde, fiyat artışlarına karşılık maaşların yükseltilmemesi sonucu geçim şartları zorlaşan halk, Parti denetleme delegelerinin geleceğini öğrenince, sesini duyurmak amacıyla yürüyüş yapmak istemiş, fakat üzerlerine gerçek mermilerle ateş açılarak bir çok insan katledilmiştir. Novoçerkosk şehrinde meydana gelen bu olay, halkın devlete olan güvenini önemli ölçüde etkilemiştir.

3.2.2. Askerî harcamalar: GSMH'nin % 15 ilâ 20'sini askerî harcamalara tahsis etmiş olan Sovyetler Birliği'nin çöküşünde bu harcamalar önemli rol oynamıştır (Boyden 2004: 2). Sovyetler Birliği ile ABD arasında yaşanan silahlanma yarışında bütün dünyayı yok edebilecek korkunç silahlar üretilmiştir. SSCB İkinci Dünya Savaşı sırasında geniş denizaltı gücüne (Kızıl Donanma) sahip olmuş, 1949'da kendi atom bombasını yapmaya başlamış, 1950'lerde Kruşçev zamanında da atom silahlarıyla donatılmış bombardıman uçaklarına sahip olmuştur. Dünya üzerinde Çin'den sonra en çok askere SSCB sahip olmuştur. Kendi sınırlarını korumanın yanı sıra, ittifaka dahil olan ülkelerde de önemli miktarda asker bulundurmıştır. Bunlardan Bulgaristan, Romanya, Polonya, Mısır (bir dönem) üzerinde hâkimiyet kurmuş, bu ülkelerin kaynaklarından yararlanmasına rağmen çok büyük olan ordusunu kontrol altında tutabilmek için büyük çabalar sarf etmiştir. Çok sayıda askeri beslemenin yüksek maliyeti yanı sıra, askere gelen malzeme ve kumanyanın suistimallere konu olması ihtiyaçları büyütülmüştür. Bu askerî harcamalar ekonomiye çok ağır fatura yüklemiştir. *Sovyetler Birliği ABD ile girdiği yarışta rakibine üstünlük sağlayabilmek için bütün ülke kaynaklarını, enerjisini ve bilim adamlarının çoğunu askerî sahada istihdam etmiştir.* Bilim adamlarının yaptıkları buluşların çoğu, özellikle uzay teknolojisi, geniş çapta askerî sahada kullanılmıştır.

SSCB'nin bütün gücünü ve imkanlarını askerî sahada kullanması, halkın gerçek refahını sağlayacak ekonomik yatırımların geri planda kalmasına yol açmıştır. Özellikle gıda maddeleri ve diğer tüketim malları üretiminde Sovyet ekonomisi Batı tüketim standartlarının çok gerisinde kalmıştır. Gerçekten SSCB, askerî sahadaki bu çabalarıyla dünyanın ikinci büyük gücüne sahip olduğu halde, daha önce de geçtiği gibi, *"Makine ve top yağı üreten, ancak*

tereyağı üretmeyen” bir devlet haline gelmiştir. Bu durum ülkede sosyal problemlerin artışı hızlandırmış, alkolizm, rüşvet, hırsızlık.. çığ gibi büyümüştür. Kapitalist ülkeler ise, silahlanmaya yaptığı yatırımların yanında ülkenin ekonomik ve sosyal açıdan kalkınmasına da önem vermiştir. Bu ülkeler sanayi, tarım, tekstil, otomotiv, kimya ve bilgisayar teknolojisi gibi sahalarda dev adımlarla ilerlerken Sovyetler Birliği askerî gücüne güvenmiştir.

Sovyetler Birliği'nin askerî dinamiğini ayakta tutabilmek ve kapitalist ülkelere karşı daima savaşa hazır bulunabilmek için, kendisine askerî tatbikat sahası bulma lüzumu doğmuştur. Böylece hem ürettiği silahları kullanabilecek hem gücünü gösterme imkanı bulabilecekti. Bu amaçla Sovyetler doğuda Afganistan'a saldırmıştır. Sovyetler bu ülkeye saldırırken askerî gücüne çok güvenmiş, bu ülkeyi kısa bir zaman içinde dize getirebileceğini düşünmüştür. Fakat beklendiği gibi olmamış; Afgan mücahitleri Müslüman ülkelerden ve ABD'den aldığı gücün yanı sıra coğrafi yapının da avantajıyla Sovyetlere ağır kayıplar verdirmişlerdir. Bir bataklığa girdiğini anladığı halde yenilgiyi büyüklüğüne sığdıramayan ve bunu bütün dünya karşısında prestij meselesi yapan Sovyetler, maddî ve manevî onca kaybına rağmen on yıl boyunca Afganistan'a silah yığmış, sonuçta daha büyük bir hüsrana karşı karşıya kalmıştır. Afganistan mağlubiyeti, *Sovyetlerin yenilmezliği inancını yıkması* (Marsh 2003: 267) *sebebiyle telâfi edilmesi mümkün olan askerî bir hüsrana değil, sistemi tamamıyla çökertecek ideolojik bir hüsrana olmuştur.* Sovyetler'in Afgan mağlubiyeti bütün dünyada yankılar uyandırmış, dayandığı ve güvendiği tek varlık olan askerî gücün de bekleneni verememesiyle sistemin yıkılış süreci artık fiilen başlamıştır. Afgan mağlubiyeti Sovyet sisteminin çöküşünde çok büyük rol oynamıştır (Ellman 1993: 93). Diğer taraftan Sovyetlerin Afgan mücadelesinde Sovyet vatandaşı Müslüman halkları savaştırması bu insanları da rahatsız etmiştir.

Sistemin çöküş sebeplerinden birisi de Sovyetlerin Asya ve Afrika ülkelerinden sosyalizme yönelmiş olanlara veya sosyalist ideoloji için mücadele eden parti veya örgütlere yaptığı karşılıksız yardımlardır. Tahminî hesaplar bu yardımların Sovyetlerin kendi ihtiyaçlarından beş misli fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bu arada Sovyet sisteminin zayıflığını açığa çıkarması, hem Sovyet halklarının hem hür dünyanın Sovyetlere bakışı bakımından *Çernobil vakasını* anmakta fayda vardır (Caroline 1999).

3.2.3. Heterojen toplum yapısı ve pasif direniş: Sovyet sisteminin çöküşünde etnik çeşitliliğin önemli rolü olmuştur. Bazı yazarlar, Sovyetlerle hemen hemen bir çok konuda benzer özelliklere sahip Çin'in çökmeyişinin sebeplerinden bir tanesini, bu ülkenin SSCB kadar farklı etnik yapıya sahip olmamasına bağlamıştır. SSCB'de Rusların oranı yarıdan biraz fazla iken Çin'de Çin kökenli Hanların toplam nüfusun % 90'dan fazlasını teşkil ettiği

belirtilmektedir (Marsh 2003: 266). SSCB’de etnik köken ve dil farklılıklarıyla birbirinden ayrılan 100’ü aşkın milliyet yaşamıştır.⁸ Sosyalizmde prensip olarak insanların eşitliği kabul edilmekle birlikte, Sovyet sisteminde millî kimlikler birbirinden kesin hatlarla ayrılmış, dil ve kültür grupları arasındaki kısmî farklılıklar derinleştirilmiştir. Özellikle Türk kökenli topluluklar birbirlerine tamamen yabancılaştırılmak istenmiştir. Milletler arasında her zaman ayırım yapılarak, Ruslar diğer milletlere üstün tutulmuş ve söz sahibi millet haline getirilmiştir. Özellikle siyasî ve askerî olmak üzere bütün önemli yönetim kademeleri Ruslara verilmiştir. Meselâ, Dağıstan’da Ruslar % 33.2’lik oranla memur kadrolarını birinci sırada ellerinde tutmuşlardır. Bunlardan tarımla işgal edenler ise, % 5.7 gibi en düşük seviyelerde kalmıştır (Aliyeva 1984: 74). Ancak bu durum diğer milletlerin Ruslara karşı antipati duymalarına ve milliyetçilik duygularının harekete geçmesine yol açmıştır (Treml 1993: 91-2).

Sovyet sistemini yaralayan sebeplerden bir tanesi de özellikle Rus olmayan milletlerin rejime tepkilerini pasif direniş şeklinde sürdürmeleridir. *Millî bağımsızlık hareketlerinde başarılı olamayan milletler sistemin başarısı için değil, tersine bunu baltalamaya çalışmışlardır. Kasten tembellik, pasiflik, yolsuzluk, suiistimal, az çalışıp çok koparmak, üretim araçlarını gizlice tahrip, vs. şeklinde ortaya çıkan bu pasif direniş, etkisini en çok esir milletlerin bulunduğu cumhuriyetlerde göstermiştir.* Nitekim, sistemin dağılmasından sonra ortaya çıkan manzara içinde ekonomik göstergeleri en olumsuz, geri ve perişan durumda olanlar bu cumhuriyetler olmuştur. Kitlevî ve sistematik bir mahiyet taşıması sebebiyle Sovyet yönetimine ve sisteme ağır darbeler indiren bu pasif mücadele aslında son derece aktif bir yöntem olmuştur. Sahte istatistikler tanzim etmek suretiyle aslında mevcut olmayan üretim başarısına dair kabarık rakamlar, bir çok komünist şefin başını yemiş ve ekonomi planlarının başarısızlığa uğramasına sebep olmuştur (Hızal 1961: 129-30).

3.2.4. Eğitim sistemi ve dine karşı duruş: SSCB’de teknik eğitime büyük bir önem verilmekle birlikte *sosyal bilimlere gereken önem verilmemiştir.* Tek tip bir sistem ve ders programına dayanan okullarda siyasî-ideolojik ve meslekî eğitim önemli bir yer tutmuştur. İktisatçı yetiştiren okullarda bile ekonomi dersleri okutulmamıştır.⁹ Bunun sonucu olarak, *“sınırlı kaynaklar ile sınırsız ihtiyaçları karşılama” kavramı ekonomi politikalarında yer almamıştır.* Eğitimin temel amacı ekonominin ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanları yetiştirmek olduğundan fertlerin manevî-ruhî-moral ihtiyaçları ihmal edilmiştir. Böylece *insan için sistem yerine sistem için insan* düşüncesi egemen olmuş ve insanlar her hangi bir üretim aracıyla eşdeğerde tutulmuştur.

Sovyet sisteminde halklara orijinal kültürlerini ancak *sosyalist bir içerik* taşımak şartıyla koruma ve geliştirme imkanı tanınmıştır. Resmî kültür politikası, özellikle Stalin döneminde sanatı dar kalıplarda ve baskı altında tutan bir

biçim kazanmıştır. Sovyet kültürü, bütün halkları kapsayıcı bir temele oturma iddiasına karşılık, açık bir şekilde Rus rengini ön plana çıkarmış, bu da milliyetçi akımların bu etkiden kurtulmaya yönelik bir millî kültür anlayışının doğmasına sebep olmuştur (Ana Britannica 1987: XIX, 553). Bu eğitim sistemi ve kültür politikaları bir noktaya kadar Sovyet halkına istediği şekli vermiş, fakat gizlenen gerçekler daha fazla gizlenemez, gerçekler daha fazla saptırılamaz hale gelmiştir. Buna tipik bir örnek, Dağıstan'ın ünlü şairi Resul Hamzatov'dur.¹⁰

Çarlık idaresinin yıkılışıyla birlikte kurulan Sovyet sisteminde Lenin, yeni sistemin en büyük rakibi olarak dini görmüş, ancak taraftar toplamak amacıyla başlangıçta dinî konularda halka serbestlik tanıyor görünmüş ve bunu başarmıştır.¹¹ Stalin de din ile mücadelenin yavaş yavaş ve halkı ürkütmeden, zararlı ve temelsiz fikirleri dine katarak halkı ondan soğutmak, din ile komünizm arasında benzerlikler kurmak ve halkı sosyalizme alıştırmak suretiyle olabileceğini savunmuştur. (Stalin Külliyatı, IV, 361) Stalin'in bu görüşüyle birlikte sistemin tek rakibi olarak görülen din ile savaş yepyeni bir boyut kazanmıştır. Öldürülme veya sürgün gibi doğrudan ve cebrî metodlar yerine, din adamları ve dindarların şahsî zaaf ve hataları büyütülerek dine mal edilmiş ve onların şahsında halk dinden soğutulmaya çalışılmıştır. Din adamlarının özellikle maddî konulardaki zaafı onları gülünç duruma düşürecek şekilde ve abartılı olarak sinema, tiyatro gibi kültür faaliyetlerinde ve basın-yayımda dile getirilmiştir. Ayrıca dinî eserlerin yok edilmesiyle¹² halkın din kültürüne hurafeler katılmış, bunlar insanlara din gibi gösterilmiştir. Yalnız dinî değerler değil, evrensel ahlâkî ve insanî değerler de yıpratılmıştır.¹³ Bu şekilde bir taraftan dinden soğutulan, diğer taraftan da eğitimin her kademesinde ateizm dersini okumak zorunda kalan insanlar, artık kendiliğinden mabedin yolunu unutmışlardır. SSCB'de dine karşı takınılan bu olumsuz tavır ve dine ilgi gösterenlerin maddî-manevî müeyyidelerle toplumdaki soyutlanması sonucu Sovyet toplumunda dinin tesiri minimuma inmiş, ateizmin hâkimiyeti tesis edilmiştir. Sovyet devrimiyle birlikte devlet ve dinin birbirinden ayrıldığı SSCB'de dinlere resmen örgütlenme hakkı tanınmamıştır. Din işleri bir bakanlık konumunu taşıyan Din İşleri Konseyi'ne verilmiş; bütün dinî cemaatlerin mabed açma ve kapatma, mabedlerin onarımı, dinî toplantılar düzenleme gibi konularda bu kuruluşa başvurma şartı getirilmiştir. Mabedler devlete ait olup, cemaatler yerel sovyet ile bir sözleşme imzalayarak bu yerleri kullanabilmiştir. Din adamlarının aylıkları da cemaatlerce ödenmiştir.

Sovyetlerde dinden uzak kalmanın diğer bir sebebi de sosyalist sistemin ilk zamanlarında yaşanan büyük ekonomik sıkıntılar olmuştur. Açlıktan yarı tokluğa ulaşanlar, Lenin'den yana olmaya ve onu desteklemeye başlamışlardır

(Hekimoğlu 1977: 5-6). İnsanlar, artık kendi dinlerinin gereklerini yaşayamaz hale gelmişlerdir. Sistemin çarkları arasında ezilen halk, artık onun bir parçası haline gelmiştir. Sisteme bu denli boyun eğişin, hatta din önderlerinden bir kısmının komünistlere yardım etmelerinin bir diğer sebebi, zulmünden usanmışları Çarlığın yıkılması halinde istiklallerini ilân etme ümidini taşımalarıdır. Bu ümitle yaşayan Müslüman milletler de zamanla ahlak ve kültür değerlerinden uzaklaşmışlardır. Ancak bu insanlar, sosyalist sisteme katkıda bulunmak şöyle dursun, tersine onun yıkılmasında önemli rol oynamışlardır. Manevî değerlerden tamamen soyutlanmış olan Sovyet halkının yaşamış olduğu bu boşluk, maddî-manevî problemleri artan halkın kolayca alkolizme düşmelerine sebep olmuştur. Öyle ki, Gorbaçov'un yönetimi devraldığı 1985 yılı verilerine göre, SSCB'de hastalık anlamında alkolik sayısı 4.5 milyon, alkol bağımlılarının sayısı ise 20 milyondur. Sovyet düşünürü Simalev, "*Alkolizmin asıl sebebi 20 yıldır halkın yalanlardan, saçmalıklardan ve yapacak bir şey bulunamamasından yorgun düşmüş olmasıdır*" demektedir (Uludağ 1992: 25). 1974'te yapılan bir çalışmada alkolizmin işçilerin emek verimliliğini % 10 oranında azalttığı hesaplanmıştır. Bu tehlike karşısında Gorbaçov, bir *anti-alkol kampanyası* başlatmış ve içki talebini kısmak amacıyla votka fiyatlarını iki misli yükseltmiştir.¹⁴ Fakat bu çözüm olmamış, karaborsa votka üretimi ortaya çıkmıştır. Evlerde içki üretimi piyasada şeker kıtlığına yol açmış ve dışarıdan şeker ithal edilmiştir. Ayrıca votka gelirlerinin azalması sebebiyle devletin gelir kaybı, 1989 bütçesinin yarısına eşit olmuş ve enflasyon bundan etkilenmiştir. Bu sebeple 1990'a doğru bu kampanyanın gevşetilmeye başladığı görülmüştür (Uludağ 1992: 25). Anlaşılan o ki, bir fasit daire içine düşen SSCB'de *alkolizm, devlet veya halktan birini yutacak duruma gelmiştir*. Şimdilik SSCB'yi yutan alkolizm, gerekli tedbirler alınmadığı takdirde yalnız Rusya Federasyonu için değil, diğer cumhuriyetler için de çok büyük bir tehlike olmaya devam edeceğe benzemektedir (Özsoy 1997: 275).

3.2.5. Basın-yayın ve kültür tekeli: Sovyet sisteminde basın-yayın devlet tekelinde tutulmuş, radyo ve televizyon yayınları parti ve devlet yönetimine verilmiştir. Haber ve yorumların parti çizgisine uygunluğu sıkı sıkıya denetim altında tutulmuştur. Sovyet kültür politikası, siyasî, ideolojik ve bilimsel yayınların geniş kitlelere ulaştırma ilkesine dayanmıştır. Bu amaçla devletin öncülüğünde yaygın bir örgütlenmeye gidilmiştir. Özellikle kırsal kesimde olmak üzere ülkenin her yanında kültür kulüpleri kurulmuş, bir çok fabrika, çiftlik ve işletmede konferans salonları inşa edilmiştir (Ana Britannica 1987: XIX, 554). İnsanlara sistemi empoze etmek ve bunun dışındaki görüşlerden uzak tutmak için en ücra, patika yollardan başka yolu bulunmayan köylerde bile ayda bir, özellikle Alman savaşıyla ilgili, duygusal filmler gösterilmiştir. Elinde alternatif vakit geçirme imkanı bulunmayan halk bu gösterilere katılmak zorunda kalmıştır. Bu filmlerde duygusal temalar işlenmiş ve

kahraman işçiler nazara verilmiştir. Şüphesiz bu kapalı sistem içerisinde de insanlar Sovyetler dışında neler olup bittiğini merak etmişler, ancak bu merakı gidermek hiç bir şekilde mümkün olmamıştır.

Sovyet halkının dış dünya ile bağları tamamen kesilerek hür dünya ile sosyalist ülkeler arasına demir bir perde çekilmiştir. Radyo yayınları bile tek kanallı ve kablolu olarak halka ulaştırılmış, dış dünyaya kapatılan halk, en iyi hayat tarzı olarak sosyalizme şartlandırılmıştır. Halka sadece sisteme yönelik, övgülerle dolu özel hazırlanmış filmler gösterilmiş, aynı şekilde sistemle ilgili övgü dolu ve abartılı kitaplar yazdırılmıştır. Bu amaçla film yapımcıları ve yazarlara çok büyük önem verilmiştir. Buna karşılık, sistemin hatalarını gören ve buna tepki gösteren yazarlar da olmuştur. Bu türlü eserler neşreden yazarlar ise, ya ülkeden kaçmaya zorlanmış, ya vatan haini olarak adlandırılmış yahut mahkum edilip çalışma kamplarına sürülmüştür.¹⁵

Sovyet sisteminin insanların kültür dünyalarını ne kadar yozlaştırdığının en önemli göstergelerinden biri *Sovyet mimarisidir*. Bugünkü Sovyet coğrafyasında estetiği olan binalar Sovyetlerden önceki döneme ait olan tarihî binalardır. Sovyet mimarisi ise, son derece zevksiz, kaba, kalitesiz binalar bırakmıştır.¹⁶ Binlerce yıllık kültür ve medeniyetlerden bugüne kadar çok değerli eserler kaldığı halde, dünkü *Sovyet döneminden geride kalan, tarihî değere sahip ve övünülebilecek, kayda değer bir kültür ve sanat eserinden bahsetmek zordur. Sovyetlerin insanlığa bıraktığı en faydalı şeyin, tüm insanlığın alması ve dikkatle izlemesi gereken acı dersler olduğunu belirtmek gerekir.*

Burada komünist Çin'in ayakta kalışının sebeplerine de kısaca temas etmekte fayda vardır. Çin, komünist sistemin esaslarına sıkı sıkıya bağlı kalmakta SSCB kadar ısrarcı davranmamıştır. Komünizmin bu ikinci dev örneği, reformlara, şartlar kritik noktaya gelmeden ve SSCB'den çok daha önce başlamış ve başarılı olmuştur. Ekonomisini dışa açan Çin, bugün yılda 100 milyar \$'ı aşkın miktarı ile dünyada en fazla yabancı sermayeyi çekmeyi başaran bir ülke konumuna gelmeyi başarmıştır. Çin'in nüfus yapısı SSCB kadar heterojen değildir. SSCB'de Rus nüfusun oranı yarıdan biraz fazla iken, Çin'de nüfusun % 90'dan fazlası Han etnik kökeninden gelmektedir. Rusya'nın muhafazkar Ortodoks yapısının da reformları engellediği, ancak Çin'in böyle bir engelle karşılaşmadığı bazı yazarlar tarafından dile getirilmiştir (Marsh 2003: 265). Bu arada Çin'in Sovyetleri tüketen ve dış itibarını yok eden bir Afganistan ve Çernobil örneklerini yaşamadığını, Sovyetler kadar ABD'nin hedefi olmadığını da unutmamak gerekir.

4. Sonuç ve Dersler

Çalışmadan elde ettiğimiz en önemli sonuç şudur: Sovyet sistemi, ekonominin evrensel kurallarını saymaması, piyasanın uzun süre karşı konulması mümkün olmayan arz ve talep güçlerine karşı direnmesi; en önemlisi, teşebbüs hürriyetini tanımaması sebebiyle ayakta duramamıştır. Buna karşılık, hür teşebbüs ortamını hazırlayan çabalar beklenmedik bir şekilde bu sistemin sonunu getirmiştir. Bu paradoks bize, *“teşebbüs özgürlüğünün olmadığı bir ekonominin ayakta kalması ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasının mümkün olmadığı”* dersini vermektedir. Dünyayı cennete çevirmek gibi çok büyük iddialarla ortaya çıkan Sovyet sosyalist sistemi, büyük bir fiyasko ile sonuçlanmış, geride tarihte emsali görülmemiş bir şekilde tam bir ekonomik, sosyal ve kültürel enkaz bırakmıştır. Çöküş sonrası eski Sovyet toplumları, dünya ile entegre olma yolunda her şeye sıfır noktasından başlama mecburiyetinde kalmışlardır.

İnsan yerine sistemi amaç kabul etmek ve yaratılışına aykırı yöntemleri ona dayatmak suretiyle, muhtaç olduğu bu beşerî kaynağın desteğinden mahrum olarak tarih sahnesine çıkmış olan sosyalist sistem, Sovyet halklarına acılarla dolu başarısız bir tecrübe yaşatmıştır. Ancak, *kapitalizm ve sosyalizm gibi iki aşırı uçtaki sistemlerin artılarını alıp eksilerini reddeden ideal bir ekonomik sistem geliştirilmediği veya kapitalizmin zayıf tarafları revize edilmediği takdirde, bugün dinlenmeye çekilmiş bulunan sosyalizm, yeniden kapitalizme alternatif olabilir ve geçmişteki acı tecrübeleri çabuk unutan insanlardan bazılarının onu bir ümit olarak görme ihtimali her zaman için söz konusu olabilir.*

Sovyet sisteminin çöküşünün insanlara bıraktığı tarihî ve evrensel dersler ise şöyle özetlenebilir:

1. Özel mülkiyet ve hür teşebbüs serbest bırakılmalı, mikroekonomik kararlar hür müteşebbisler eliyle alınmalıdır.
2. Baskı ve şiddete dönüşmedikçe kişi ve grupların düşünce ve inançlarını serbestçe ifade etmelerine engel olunmamalıdır.
3. Ne kadar zengin ve bol olursa olsun kaynaklar ekonomik kullanılmalıdır.
4. Ekonomik ve sosyal zorunluluklar olmadıkça monopolist politikalardan kaçınmalı, rekabet teşvik edilmelidir.
5. Ekonomik hayatta ekonominin kuralları geçerli kılınmalı, sistemin aksaklıkları sosyal politikalarla telafi edilmelidir.
6. Fertlerin hukuku toplum hukukuna feda edilmemeli, her ikisi arasında denge kurulmalıdır.

7. Fertlerin teşebbüs yetenekleri planlı bir eğitimle geliştirilmeli, yenilik ve gelişmeler teşvik edilmelidir.
8. Baskı ve şiddete başvurulmamalı, insanlar ancak ikna edilerek yönlendirilmeye çalışılmalıdır.
9. Fertlerin gönül gücü daima zinde tutulmalı, bunun için ahlakî, manevî ve dinî değerler hiçbir şekilde baskı altına alınmamalıdır.
10. Dış ekonomik ilişkiler teşvik edilmeli; çok hayatî sakıncalar olmadıkça mal ve hizmetlerle üretim faktörlerinin ülkelerarası serbest dolaşımına engel olunmamalıdır.

Açıklamalar

- 1 Kruşçev'e eski Sovyet topraklarında yaşayan halk *Hruşov* demektedir. H harfi boğazdan hırlatılarak söylenir.
- 2 *Kolhoz*, devlete ait topraklarda üretim yapan kolektif çiftliklere verilen addır. Bu çiftlikler, belirlenmiş bir kotaya göre ürünlerini devlet kuruluşlarına satmakla yükümlüdür. Kolhozların elde ettiği kârın bir bölümü üyeleri arasında paylaştırılırdı.
- 3 *Sovhoz*, doğrudan devletçe işletilen çiftliklere verilen addır. Sovhozların tüm geliri devlete ait olup, işçiler bu çiftliklerde belirli bir ücretle çalışırdı.
- 4 Nitekim 1986 yılında üretilen buzdolapların önemli bir kısmı tüketici tarafından iade edilmiş ve üretim maliyetinin % 31'i tamir masrafı olarak harcanmıştır. Aynı durum televizyon için de geçerli olmuştur.
- 5 Dağıstan ve Gürcistan'da yaptığımız gözlemlerde, görüldüğünde modeli 1960 veya 1970'li rakamlarla ifade edilebilecek kamyonların 1985 model olduğunu öğrendiğinizde şaşırmanın mümkün olmamaktadır.
- 6 *Bir örnek*: Dağıstan'da normal şartlarda en fazla bir hafta sürebilecek olan, 50-60 metre mesafeden bir binaya toprak üstünden gaz borusu bağlama işi, üzerine ısrarla gidilmesi ve takip edilmesine rağmen bir aydan fazla sürmüştür. Bunun sebebi işçilerin Sovyetler zamanından kalma bir alışkanlıkla her gün bir-iki saatten fazla çalışmamalarıydı.
- 7 Mevcud makinelerin kalitesi de düşük kalmış, çoğu iş görmemiştir. Çöküşün ilk yıllarında çiftliklerin bir sürü işe yaramaz tarım makineleri ile dolup taşıdığı gözlemlenmiştir.
- 8 Bu milliyetlerin çoğu kendi millî ve kültürel kimliklerinin ağır bastığı belirli bir birlik cumhuriyeti, özerk cumhuriyet ya da özerk birim içinde çoğunluğu oluşturmaktaydı. Ruslar, 1983 rakamlarına göre % 51,9 ile nüfusun en büyük kısmını oluşturmuyordu. İkinci büyük nüfus % 15,8 ile Ukraynalılar'dır. Özbek, Kazak, Azerî, Tacik, Kırgız, Tatar, Türkmen, Yakut, Uygur.. gibi Türk kökenli toplulukların sayısı, Sovyet verilerine göre, toplamda % 15'den fazla bir oran oluşturmaktaydı. (AnaBritannica, XIX, s. 550)
- 9 İktisatçı unvanıyla diploma verilen öğrencilerin transkriptleri incelendiğinde, Komünist Parti ve SSCB Tarihi, Politik İktisat, Marksist-Leninist Felsefe, Bilimsel Komünizm, Bilimsel Ateizm, Planlama gibi dersler çok yoğunluklu okutulduğu halde Ekonomi biliminin bir ders olarak hiç yer almadığı görülmektedir.

- 10 Stalin zamanında, İmam Şâmil'in bir İngiliz-Türk ajanı olduğu ve halklar arasında düşmanca kışkırtmalar yaptığıının resmen kabul edilmesi ve kitap ve ansiklopedilere bu şekilde yazılması üzerine, Sovyet kültürü ile yetişmiş ve bu kültürü benimsemiş olan Hamzatov, *İmam* adlı bir şiir yazarak, İmam Şâmil'e çok büyük hakaretlerde bulunmuştur. İmam'ın mukaddes beldelerdeki ölümüne 'geberdi', İmam'ın en sadık adamları olan Çeçenler'e 'kurtlar', İnguşlar'a 'yılanlar', Ruslar için ise, 'hem öğretici hem kardeşirler' diyen Hamzatov, daha sonra çok büyük bir pişmanlık duymuş ve *Benim Dağıstanım* adlı eserinde İmam'ı gerçek yüzüyle uzun uzun anlatmıştır. Hamzatov, "O şiirimden dolayı Dağıstanlılar beni başışladılar mı, Şâmil'in gölgesi beni başışladı mı bilmiyorum, ama ben kendimi hiç bir zaman başışlamayacağım" demiştir. (Bice 1991: 143)
Sovyetlerde kültür tahribatının ne boyutlara ulaştığını ve halkın ne derece yanıldığını göstermesi bakımından ilginç olan Hamzatov örneği, bu insanın kendisini bu durumlara düşüren Sovyet rejimine daha ne kadar güvenebileceğini de ortaya koymaktadır. Kendisi gibi bir Avar olan ırkdaşı İmam Şâmil'e yaptığı ve sistemin sebep olduğu bu fâhiş hatanın onun millî duygularını ön plana çıkartmaktan başka bir sonuç vermediği tahmin edilebilir.
- 11 Nitekim Lenin, 7 Aralık 1917'de bütün Rusya ve Şark Müslümanlarına hitaben, "*Camileri... Çar hükümeti tarafından imha edilen siz ey Mâverây-ı Kafkasya Türk ve Tatarları! Bundan sonra millî ve medenî müesseseleriniz serbest ve masûn (korunmuş) ilan olunuyor. Millî hayatınızı istediğiniz gibi kurunuz. Hatta isterseniz Rusya'dan ayrılınz*" demiş, (Hızal 1961: 59; Bala 1991: 85) ancak imkan ve fırsatlar ele geçer geçmez dini yok etmek için metodlar uygulamaya konmuştur.
- 12 Sovyet coğrafyasında başta camiler olmak üzere tüm mabedler yıkılmış, sembolik olarak bazıları bırakılmıştır. Gürcistan ise, kiliselerin yıkılmadığı bir ülke olarak dikkat çekmektedir. Bunda bu ülkenin Stalin'in ülkesi olmasının rolü olduğu tahmin edilmektedir.
- 13 Bugün uygar dünya ülkelerinde tuvaletler kapalı mekanlar olarak inşa edilirken, SSCB'de umumî tuvaletlerin kapısı olması dikkat çekmektedir. Dağıstan'da özellikle gençlerin komünist ideoloji ile eğitildikleri Rusça'da 'lager' denilen ve her türlü tesisin bulunduğu dinlenme kamplarında ise, tuvaletlerin, kız-erkek ayrı olmakla birlikte, kendi içinde kapısız ve bölmesiz olduğu gözlemlenmiştir.
- 14 Bilindiği gibi Dağıstan, bugün Rusya Federasyonu içinde olduğu gibi SSCB içinde de üzüm ve şarap üretimi en fazla olan cumhuriyettir. Gorbacov'un, bu kampanya çerçevesinde Dağıstan'daki üzüm bağlarını söktürmesi önemli miktarda gelir kaybına yol açmıştır. Şarap üretiminin Dağıstan ekonomisi için ne anlam ifade ettiği, 1990'lı yıllardaki ekonomik kriz sebebiyle bir çok fabrika kapalı iken, şarap fabrikalarının tam kapasite çalışmasından kolayca anlaşılabilir.
- 15 Bunlardan en meşhuru, *Arhipelag Gulag* (Gulag Takım Adaları) adlı kitabı sebebiyle 1974'te vatana ihanet suçuyla vatandaşlıktan çıkarılan ve ülke dışına sürülen Aleksandr Soljenitsin'dir. Yazar kitabında, Stalin döneminde büyük bir yavgınlık kazanan hapisane ve çalışma kampları ağını anlatmış ve Sovyet yetkililerin uyguladığı tutuklama, sorgulama, yargılama ve infaz yöntemlerini ele almıştır. Batı'nın sahip çıktığı dünyaca ünlü bu yazar, daha 1945'te yazdığı bir mektupta Stalin'i eleştirdiği için tutuklanmış ve 8 yıl hapis ve 3 yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır. (AnaBritannica 1987: XIX, 497)

16 Estetiği olmamakla birlikte, bu binaların, Sovyet coğrafyasında bol bulunan demirin sakınılmadan kullanılması sebebiyle sağlam olduğu gözlemlenmektedir. Saklanabilecek her türlü kıymetli malzeme yağmalanırken, bol bulunan ve saklanması mümkün olmayan demirin, el altından gizlice satılsa bile, inşaatlarda teknik ihtiyaçlar ölçüsünde kullanıldığı söylenebilir.

Kaynakça

- Albertini, I. M. (1990), *Ekonomik Sistemler*, (Çev. Cafer Unay), Bursa: Ekin Kitabevi.
- Aliyeva, V. F. (1984), *Na godo na seleniye Dagestana, Daguçpedgiz*, Mahaçkala.
- AnaBritannica (1987), Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Artam, Atila (1993), *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri*, İstanbul: Sabri Artam Vakfı.
- Bala, Mirza Mehmetzade (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 40,.
- Besmley, V. (1977), "Ethnic Aspects of Contemporary Nationality Processes", *Historiya USSR*, Moscow, May-June 1977.
- Bice, Hayati (1991), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bogolubova, L. N. (1993) & Lazebnikova, A. Ü., *Ekonomiçeskoye i Sotsialnoye Razvitiye Sovremennogo Obşestva*, Moskova: Prosiveşeniye.
- Boyden, Bruce, "The Carter-Reagan Arms Build-Up and the Collapse of the Soviet Union" <http://www.omnivore.org/bruce/papers/Sovdra2!.pdf>, (Erişim Tarihi: 28 Aralık 2004).
- Caroline, Kennedy-Pipe (1999), "Getting It Right, Getting It Wrong: The Soviet Collapse Revisited", *International Affairs*, 00205850, April 1999, Vol. 75, Issue 2.
- Ellman, M. (1993), "U kraha mnogo priçin", *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Ellman, Michael (1997), & Kontorovich, Vladimir, "The Collapse of the Soviet System and the Memoir Literature" *Europe-Asia Studies*, Vol. 49, No. 2, s. 270. Makalenin html versiyonu için bkz. http://www.artsci.wustl.edu/~filippov/courses/L32_4432/The%20Collapse%20of%20the%20Soviet%20System.pdf. (Erişim tarihi: 25 Aralık 2004)
- Ellsworth, P.T. (1984) & Leith, J.Clark, *The International Economy*, New York: Macmillan Publishing Co..
- Gorbachev, Mikhail (1987), *Glastnost Asıl Neyi İstiyorum*, (Çev. T. Tarcan Candan ve A. Cemal), İstanbul: Dönem Yay.
- Hekimoğlu İsmail (1977), *Rusyadaki Müslümanlar Komünistlerin Esaretine Nasıl Düştü?*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Hızal, Ahmet Hazer (1961), *Kuzey Kafkasya*, Ankara: Orkun Yayınları.

- Jiltsova, E. İ. (1993), Yegorova, E. N., Suholet, İ. N., *Politiçeskoje i Duhounoye Razvitiye Sovremennogo Obşestva*, Moskva: Prosveşeniye.
- Kennedy, Paul (1990), *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurat, Akdes Nimet (1993), *Rusya Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuyucuklu, Nazif (1982), *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul: İst. Ün. Siyasal Bilimler Fakültesi Yayın No. 3.
- Lenin, V.İ., *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, tom 27.
- Levada, Iurii Aleksandrovich (2001), "Homo Post-Soveticus," *Sociological Research*, Vol. 40, no. 6, November–December 2001.
- Levy, Herman (1913), *Economic Liberalism*, London: Macmillan Publishers Ltd.
- Magstadt, Thomas M. (1978), "Communism Between Marx and the Marketplace: Implications for U.S. Foreign Policy", <http://www.cato.org/pubs/pas/pa087es.html> (Erişim tarihi: 4 Haziran 2004).
- Maillet, Jean (1983), *İktisadi Olayların Evrimi*, (Çev. Ertuğrul Tokdemir), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Marsh, Christopher (2003), "Learning from your comrade's mistakes: the impact of the Soviet past on China's future", *Communist and Post-Communist Studies* (www.elsevier.com/locate/postcomstud), 36. Makalenin html versiyonu için bkz. http://www3.baylor.edu/~Chris_Marsh/cpcs3.pdf (Erişim Tarihi: 20 Aralık 2004)
- Mayer, Tom (2002), "The Collapse of Soviet Communism: A Class Dynamics Interpretation", *Social Forces*; March 2002, Vol. 80, Issue: 3. (URL and persistent link: <http://search.epnet.com/direct.asp?an=6394789&db=aph>)
- McEachern, William A. (1997), *Economics: A Contemporary Introduction*, USA: International Thomson Publishing.
- Nove, Alec (1978), *An Economic History of the USSR*, A Pelikan Book, Repro.
- Özsoy, İsmail (1997), *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İzmir: Kaynak Yayınları.
- Papava, Vladimer (2002), "Necroeconomics - the theory of post-Communist transformation of an economy", *International Journal of Social Economics*, Vol. 29, No. 10.
- Puffer, Sheila M. (2002) & McCarthy, Daniel J., "Organizational Change in Large State Enterprises", *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 6, No. 3.
- Roberts, Paul Craig (2002), "My Time with Soviet Economics", *The Independent Review*, Vol. VII, No: 2, Fall.
- Ryapolov, Gregory (1966), "I was a Soviet Manager", *HBR*, Jan-Feb.

- Stanley Rothman (1978) & George W. Breslauer, *Soviet Politics and Society*, St. Paul, Minn, West.
- Stone, L. (1983), *Europe Transformed 1878-1919*, London.
- Şehet, N. (1993), “Sotsializm Kak Odno Gosudarstvennoye Predpriyatiye”, *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Şehet, N. (1993a), “Sotsializm: Vidimost i Realnost”, *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Thorelli, Hans B. (1965), “Liberianism is not Liberalism”, *Business Horizons*, Summer 1965.
- Treml, V. (1993), “Dve Pozitsii”, *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Uludağ, İlhan (1992) ve Mehmedov, Salih, *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye İle İlişkileri*, TOBB, İstanbul.
- Ülken, Yüksel (1964), *20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi*, İ. Ü. İktisat Fak. Yay., İstanbul.
- Yalçın, A. (1990), “Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde Son Gelişmeler”, *Türkiye İktisat*, Yıl: 3, Sayı: 7, Mart1990.

Historical and Universal Lessons from the Collapse of the Soviet System

Prof.Dr. İsmail ÖZSOY*

Abstract: Based on observations lasting more than ten years in Daghestan and Georgia in addition to literature survey, this study investigates the should-be-taken lessons from the Soviet system, the largest but the most short-lived one of the world empires leaving the worst debris behind, by considering its causes of collapse. After giving a brief economic history of the system and its failure, these reasons are dealt with in two categories: internal and external ones. Initially created to sustain the system, the model of ‘Soviet man’ did nothing other than destroying it. Given, finally, the lessons from the fall, the paper concludes that the rejection of free enterprise and competition by the system was the primary cause of the collapse. Surprisingly concluded, however, that reform attempts to lay a ground for free enterprise paradoxically gave an end to the Soviet system. We deduce from that paradox that neither can an economic system without free enterprise survive nor can a sustainable economic development be achieved without it.

Key Words: USSR, Soviet socialist system, central planning, monopoly, free enterprise, Soviet man / nation, Soviet manager / director, necroeconomy

---

* International Black Sea University (IBSU), Faculty of Social Sciences, Department of International Economic Relations / TIBLISI, GEORGIA
ismailozsoy@yahoo.com; iozsoy@hotmail.com

Исторические и глобальные уроки, полученные с крушением советской системы.

Профессор Доктор Исмаил Озсой*

Резюме: Эта работа, опирающаяся наряду со сканированием литературы и на наблюдения производимые в Дагестане и Грузии на протяжении более 10 лет, рассматривает причины крушения Советской Социалистической системы самой обширной в мире, но короткой и являющейся одной из тех империй, которые оставили самые плохие развалины; а также исследует исторические и глобальные уроки, которые должны быть получены.

В данной работе, после резюмирования экономической история и развал системы, причины крушения, рассматриваются по двум категориям: внутренние и внешние. Было выяснено, что созданная для поддержания советской системы модель "советского человека", ничто не смогла сделать, кроме как нанести урон всей системе. Последнее, чему было уделено внимание в работе касательно исторических и глобальных уроков, это то, что был сделан вывод, что непризнание свободы предпринимательства системы является самой главной причиной её крушения. Вместе с тем удивительным парадоксом является свидетельство того, что попытки реформ, подготавливающие эту свободную среду, положили конец советской системе. Из этого парадокса был сделан вывод о невозможности удержания на плаву или продолжительное развитие экономической системы, где нет свободы предпринимательства и конкуренции.

Ключевые слова: СССР, советская социалистическая система, центральное планирование, монополия, свободное предпринимательство, советский человек/ народ, советский руководитель производства, мёртвая экономика

---

* Университет Карадениз, Факультет административных и экономических наук, отделение международных экономических отношений / Трабзон
ismailozsoy@yahoo.com